

НЎЪМОН РАҲИМЖОНОВ

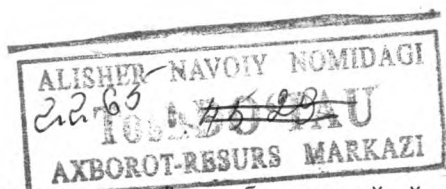
Бадий
сўз
ЭСТЕТИКАСИ

НЎЪМОН РАҲИМЖОНОВ

БАДИЙ СЎЗ ЭСТЕТИКАСИ

*(Адиб, адабиётшунос, таржимон
Иброҳим Гафуровнинг ижоди саҳифалари)*

Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2017

УЎК 82.01:821.512.133(092) Гафуров И.

КБК 83.3(5Ў)6

Р-29

Масъул муҳаррир:

Хуршид Дўстмуҳаммад,
ёзувчи, филология фанлари доктори

Тақризчилар:

Дармоной Ўраева,
филология фанлари доктори, профессор

Дилрабо Қувватова,

филология фанлари доктори

Атокли адиб, адабиётшунос олим, таржимон Иброҳим Гафуровнинг адабий ўйларидан мухташам тадқиқотларигача, таҳлилий-танқидий мақолаларидан бадиалари, тақризларигача сўз санъати асарлари таҳлилида бадиият масалалари устувор. Ўзбек адабиёти равнакига, эстетик тафаккур табиатига, истеъдод феноменига, адабий асар жозибасига оид кузатишлари, фикр-мушоҳадалари, ўйларини ХХ асрнинг 60-йилларидан бошлаб китобхонлар дунёсига ҳавола қилиб келади. Ушбу ҳодисалар унинг биринчи китобидаёқ (“Гўзалликнинг олмос қирралари”, 1964 й.) яққол кўзга ташланган, кейин бутун ижодий йўли давомида кучайиб, теранлашиб борган эди.

Шу боис тадқиқотимиз асосини Иброҳим Гафуровнинг бадиий сўз эстетикасига доир қарашлари таҳлили, эстетик ғояларининг талқин хусусиятлари ташкил қилади.

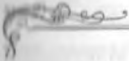
И.Гафуров асос солган мансура жанрининг мундарижаси, шакллари, эстетик табиатини ёритишга ҳаракат қилинди.

Тадқиқот адабиёт, сўз санъати билан қизиқувчи кенг китобхонларга мўлжалланган.

© Нўъмон Раҳимжонов

© Гафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2017

ISBN 978-9943-5015-2-2

ИБРОҲИМ ҒАФУРОВ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИНИНГ АСОСИЙ САНАЛАРИ

(Муқаддима ўрнида)

Иброҳим Ғафуров 1937 йил 27 декабрда Тошкент шаҳрида хунарманд-новвой оиласида туғилди. Ўрта мактабни тугатгач, Ўрта Осие Давлат университетининг (ҳозирги ЎЗМУ) филология факультетида (1956–1961) таҳсил олди. Университетни имтиёзли диплом билан битириб, ўзбек тили ва адабиёти (филолог) ўқитувчиси ихтисослигига эга бўлди. Ўзбекистон Давлат бадий адабиёт нашриётида (ҳозирги Ғафур Ғулом номидаги) муҳаррир, бўлим мудири, бош муҳаррир ўринбосари бўлиб ишлади (1961–1982).

Ўзбекистонда бадий, илмий, адабий-танқидий, адабиётшунослик, мумтоз адабиёт, халқ ижоди намуналари, бадий таржима адабиётлари, кўп томлик ҳамда туркум асарларни чиқариш билан шуғулланди. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида бош муҳаррир ўринбосари лавозимида хизмат қилди (1982–1995).

Ўзбекистонда сиёсий ислохотлар қизгин паллага кирган даврда кўппартиявийлик шаклланди. Бир гуруҳ зиёлилар билан биргаликда “Миллий тикланиш” демократик партиясини тузиш ташаббусига қўшилди (1995). Сиёсий партияни ташкил этишда фаол қатнашди. Партия раисининг биринчи ўринбосари, “Миллий тикланиш” газетасининг бош муҳаррири (1995–2005), партия МК раиси (1996–2004), МК мафкуравий ишлар котиби (2004) лавозимларида ишлади. Мустақиллик мафкураси ғояларининг

ёйилиши, илдиз отиши, демократик сиёсий тафаккурнинг кучайишига ҳисса қўшди. Сиёсий-публицистик мақолаларида миллий, мафкуравий, маънавий-маърифий тикланиш жараёнларини ёритди.

Янги замонда ўзбек халқининг кенг тарзда замонавий барча ихтисосларни эгаллаган халққа айланишини орзу қилди.

1- ва 2-қақриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис депутати (1996–2004). Олий Мажлиснинг Матбуот ва ахборот қўмитаси раисининг ўринбосари (2000–2004), фракция раиси лавозимларида ташкилий ишлар олиб борди.

Адабий танқидий, адабиётшуносликка доир асарлари: “Гўзалликнинг олмос қирралари: адабий ўйлар” (1964), “Усмон Носир (шеърияти ҳақида ўйлар)” (1967), “Жозоба. Адабий бадиалар, шеъриятимиз ҳақида ўйлар” (1970), “Она юрт куйчиси. Миртемирнинг ҳаёти ва ижодий йўли” (1970), “Ёнар сўз” (Адабий мақолалар, 1973), “Ям-яшил дарахт” (Адабий-танқидий мақолалар, 1976), “Ўртоқ шоир” (Мақсуд Шайхзода ижодиёти, 1975), “Юрак – аланга” (Адабий мақолалар, 1979), “Прозанинг шоири” (Саид Аҳмад ҳақида ижодий очерк, 1981), “Лириканинг юраги” (Адабий ўйлар, 1983), “Шеърият изланиш демак” (монография, 1984), “Ўттиз йил изҳори” (Адабий ўйлар, мақолалар, 1987), “Илтижо” (Мансуралар, 1991), “Дил эркинлиги” (ҳикоялар, мансуралар, бадиалар, адабий мақолалар, 1998). Беш юздан зиёд адабий-танқидий, илмий-оммабоп мақолалар муаллифи. Уч китобдан иборат “Ҳаё – халоскор” (2006), “Мангу латофат” (2008), “Паривашлар мажлиси” (2010) номли мансуралар, эссе ҳамда рисоалар китоблари нашр этилди. 2007 йилда “Таржима назарияси”га бағишланган дарслик китобларини ёзиб тугаллади. “Илтижо”, “Дил эркинлиги”, “Ҳаё – халоскор” китоблари билан мансура жанрига асос солди.

“Ёнар сўз” китоби Ўзбекистон ёшлар мукофоти билан тақдирланди (1973). “Максуд Шайхзода лирикаси” мавзуда филология фанлар номзоди илмий даражаси учун диссертация ёқлади (1973).

Эрнест Хемингуэйнинг “Чол ва денгиз” (1963) қиссаси, “Алвидо, курул” романи (1973), Сулаймон Раҳимнинг “Моҳитобон” романи (1972), К. Паустовскийнинг “Олис йиллар” романи (Х.Тўрабеков билан ҳамкорликда, 1967), В. Кожевниковнинг “Қилич ва қалқон” романи (I қисм. Х. Эргашев билан ҳамкорликда, 1969), Мирзо Иброҳимовнинг “Бўрон қуши” қиссаси (1975), “Киржали” қиссасини (Миртемир, Х.Гулом билан ҳамкорликда, 1977), “Парвона” романи (М. Аъзам билан ҳамкорликда, 1980), Ги де Мопассаннинг “Азизим” романи (1975, 2006), Фёдор Достоевскийнинг “Жиноят ва жазо” (1977), “Телба” (1979), “Қиморбоз” (1984), “Иблислар” (2013) романлари, Нозим Ҳикматнинг “Сурур” романи (1970), Чингиз Айтматовнинг “Қиёмат” (“Кунда”, 1987), “Чингизхоннинг ок булути” (2001) қиссаси, “Кулаётган тоғлар” (“Мангу қайлик”, 2011), “Қиёмат” (бир томлик, 2011) романлари, ҳинд эпоси “Панчатантра” ёхуд Беш муқаддас китоб (1993, 2013), Конфуцийнинг “Ҳикматлар” (1997–2000) асари, А.Солженициннинг “Ҳикоялар”и (1990), В.Распутиннинг “Ёнғин” қиссаси (1986), Эдгар Понинг “Ҳикоялар” (1997), Фолкнернинг “Ҳикоялар” (2013) мажмуалари, Темура Пўлатовнинг “Ғойибнинг қайтиши” қиссаси (1983), Ф. Нитшенинг “Зардушт таваллоси” насрий достони (2004), Г. Маркеснинг “Бузрукнинг кузи” романи (2005), Жеймс Жойснинг “Улисс саргузаштлари” (I қисм, 2011), “Улисс” романи (2013), Жан Поль Сартрнинг “Девор” ҳикояси (2011), Мишел Монтеннинг “Уч фидойи аёл қиссаси” (1993) шеърларини ўзбек китобхонининг маънавий мулкига айлантирди. Бу таржималар Ўзбекистонда ижти-

мой-маданий фикр ва адабий тил тараққиётида ўз ўрни, қимматига эга.

Иброҳим Ғафуров том маънода серкирра ижодкор. “Алиф”, “Амир Алишернинг тавбаси”, “Дил ойнаси”, “Кўнгилнинг нозиклиги”, “Танишув”, “Чўлоқ қарға”, “Ҳомий” ва ҳ.к. ўнлаб ҳикоялари, “Даштларда”, “Достоевский билан тунги суҳбат”, “Мунис ҳол ва шарпа”, “Она ризоси – роҳат”, “Тасаввуф сайқали” сингари бадиалари, эсселари, “Ой кусуф бўлган кеча”, “Тонг отганда, шом тушганда..”, “Эмраниш”, “Ҳабиба Нисо”, “Бродскийга ўхшатма”, “Абдулатиф”, “Туркистон”, “Мариянинг боғи ва тахти”, “Оворалик”, “Америкаликка кўрпача”, “Одамнинг кўнгли”, “Ўпка”, “Соня”, “Айлансанг”, “Доира” каби мансуралар туркумлари катта шахс ва истеъдоднинг турфа намоён бўлиш шакллари дир.

“Ўттиз йилнинг изҳори” китоби Давлат мукофоти билан тақдирланди (1989). “Дўстлик” (1996), “Меҳнат шухрати” (2007) орденлари ва “Ўзбекистон белгиси” кўкрак нишони билан мукофотланган (1995), “Ғафур Ғулом”, “Мақсуд Шайхзода”, “Зулфия”, “Бобораҳим Машраб” ҳужжатли фильмлари сценарийси муаллифи. ЎзТВда муаллифлик кўрсатувлари олиб борди (“Тафаккур ёлқинлари”, “Хулқар”).

Иброҳим Ғафуров 2006 йилдан буён Жаҳон тиллари университети Таржимонлик факультетида доцент лавозимида таржима назарияси фанидан маърузалар ўқиди. “Таржимонлик мутахассислигига кириш” (2008), “Таржимонлик назарияси” (2012, О. Мўминов, Н. Қамбаров билан ҳамкорликда) дарсликларини ёзди.

Асарларида бадииятда ҳаққонийлик, инсонийлик, адолат, миллий ўзига хослик ва холислик принципларининг намоён бўлиши ходисаларини кузатади, таҳлил қилади, илмий-танқидий изланишлар олиб боради. Жаҳон адабиёти мумтоз намуналарининг миллий адабиётимизга ки-

риб келишига, адабий алоқаларнинг бойишига салмоқли хиссасини кўшиб келмоқда.

Олимнинг шеър санъати, адиб маҳорати, бадиий сўз нафосати хусусидаги тадқиқотлари, китоблари (“Ўртоқ шоир”, “Прозанинг шоири”, “Лириканинг юраги”, “Усмон Носир”, “Жозиба”, “Юрак аланга” ва ҳ.к.) босилиб чиққандан кейин республикамизнинг қатор олий ўқув юртлари ва малака ошириш институтларида бадиий маҳорат бўйича махсус курслар ташкил этилди. Филология факультетларида бадиий сўз санъати, маҳоратшуносликнинг махсус фан сифатида ўқитилишида, алоҳида курсларнинг очилишида, шубҳасиз, Иброҳим Ғафуров тадқиқотларининг таъсири, ўрни ва аҳамияти нуфузlidir.

Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғ.Ғуллом, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Шухрат ижодида бадиий сўз сеҳри, адабий-эстетик ғоялари бўйича нозик ва фасоҳатли кузатишларини умумлаштирувчи қатор мақолалари юзага келди. Уйғун, Ғайратий, Зулфия, Шукрулло, Р.Бобожон, Одил Ёқубов, Суннатилла Анорбоев сингари сўз заҳматкашлари эстетикаси бўйича олиб борган изланишлари мақолалар, бадиалар, этюдлар, кузатишлар, адабий ўйлар тарикасида майдонга келди.

Иброҳим Ғафуров асарлари тарихий давр тақозоси, маънавий-интеллектуал зарурат ва эҳтиёжга кўра юзага келган, бир неча авлод ижодкорларининг адабий тажрибаларини назарий умумлаштиришга, нафосат туйғуси ила вобаста таҳлил этишга эришган гўзаллик ҳодисасидир. XX аср ўзбек адабиётининг таракқиёт тамойилларини инсон онги ўзгаришлари, бадиият тарихи, бадиий тафаккур эволюцияси нуқтаи назаридан кузатиш етакчилик қилади. Яна халқимизнинг маънавий-интеллектуал камоли жараёнида юзага келган бадиият масалаларига (миллийлик, қаҳрамонларнинг психологик олами, ақлий-ахлоқий кадриятлар) онг-дунёқарашдаги эврилишлар билан узвий

боғлиқликда жавоб излайди. Яъни, рухониятда кечган эврилишлар адибларнинг ижтимоий-фалсафий, адабий-эстетик қарашлари билан яхлит уйғунликда ўрганилади.

Фақат шоир-ёзувчиларгина эмас, камёб истеъдодли мунаққидлар ҳам ўз асарлари билан давр дидини, халқнинг бадиий савиясини юксалтиришга, эстетик диднинг ҳар бир миллатга хос миллий хусусиятларини шакллантиришга хизмат қилади. Иброҳим Ғафуров илмий-ижодий фаолияти ана шундай хайрли, эъзозли, олийжаноб вази-фаси билан гўзаллик ҳодисасидир.

БАДИЙ ОНГНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ЭСТЕТИК ТУЙҒУСИ

Истеъдоднинг табиати

Шахснинг шаклланиши ғоят мураккаб жараён, унча-мунча аниқ таъриф-тавсифга бўй бермайди. Ҳатто энг катта адибларнинг, ёрқин истеъдодларнинг таржимаи ҳоллари ҳам болалиқдан кексайгунгача кечган ҳаёти йўлларини, тириклик саҳифаларини тўла-тўқис қамраб ололмайди. Ёхуд, айтайлик, бир оилада ўсган ўнта боланинг феъл-атвори ўн хил. Бири иккинчисига ўхшамайди. Шу боисдан ўнта бўлсаям ўрни бўлак, дейишади. Шу сабабмикан, ноҳақликка, ёлғонга рўбарў келганда бири ловуллаб кетса, исён кўтарса, иккинчиси “шунақаси ҳам бўлади”, дегандек лоқайд, бепарво ўтиб кетади. Ва, лекин, айнан ана шу ҳолатга ёки ҳодисага муносабатда одамнинг шахслик даражаси намоён бўлади. Кўнглига жойланган ёруғликнинг ҳарорати, шуълаворлиги ўзлигини ошқор қилади. Унинг исми – истеъдод. Муайян бир босқичда кўпчиликнинг бурчини ўз зиммасига олади. Уни истеъдоднинг масъулияти, деб аташ ҳам мумкин.

Зеро, истеъдод – кўнглида кўқарган ёруғликнинг шарофати билан ҳаёт ҳодисалари моҳиятини, жараёнлар кўламини сезгир кўра олади, кўрсата билади.

Истеъдоднинг жозиба кучи, сеҳр-сири айнан шу салоҳиятида восил бўларкан. Еру осмонлардан майса-гиёҳларгача, тоғ-тошлардан дов-дарахтларгача, ўрмонлардан уммонларгача – барча-барчасининг турфа ранглари-ю оҳанглари, шакл-шамойиллари, таъми тот-

лари бор. Уларни фарқлаш, гўзалликнинг маъноларини айтиб бериш онг-шуур, ақлнинг сажиясини кўрсатади. Инсон пешанасига битилган буюк бойлик бор; бу ҳиссий идрок билан ақлий ифода омухталигидан юзага келгучи тафаккур маданияти, фикрлаш лаёқатидир. Бу – бадий дид ва эстетик савия тарзида зухур топган маънавий гўзалликдир.

Ҳассос бадий диднинг бош белгиси ер билан осмонлар оралиғидаги гўзалликлардан, инсон феъли фаолиятининг тансиқ самараларидан, яхшиликлардан завқлана билишда, ҳайратлана олишда, фароғат туйиш лаёқатида зухур топаркан. Ҳар қандай хиёнат, залолат, хунуклик кўринишларидан, ёмонликдан нафратлана олишда намоён бўларкан. Муҳими, табиат ва жамият ҳодисаларини, олам ва одам сир-синоатларини тушунишию тушунтиришидаги, гўзаллик билан хунукликни фарқлай билишдаги нуқтаи назар бетакрорлиги билан азиз экан. Иброҳим Ғафуров ана шундай камёб истеъдод эгаси. Унинг истеъдоди бадий адабиётга, ижодга, бадииятга туганмас меҳр-муҳаббат тарзида зухур топиб келмоқда.

Бадий диднинг энагаси, бешиги – муттасил мутолаа, тинимсиз таҳсил экан. Бир сўз билан айтганда – ўқиш, уқиш ва ўз билим-савиясини ўқувчиларга ҳам юқтиришдан иборат. Ҳар бир миллат зиёлиларининг билим-сажияси илмий-назарий тафаккур савияси даражасини, халқнинг маърифатлилик миқёсларини, ва шу билан баробар, бир йўла давр дидини ҳам белгилайди.

Бадий дид – бу ноёб истеъдод билан эгизак. Тўғри, соҳир салоҳият Биру Борнинг суюкли бандаларига марҳамати, инъоми. Шу билан баробар уни юзага чиқариш, камол топдиришнинг бирдан-бир йўли – узлуксиз меҳнатдан иборат. Ёш Иброҳимжон кўнглига экилган

бадиий туйғуни болалик хусусиятлари, дея англатишга интилади: “Ўқишни беҳад яхши кўрардим. Миямда сўзлар шовқин солади. Доим ўз-ўзим билан қичқириб, нималарнидир бичиб-тўқиб абдирайверардим. Сўз абдираш ҳолати мени ханузгача тарк этмаган. Миямда ҳеч қутилмаган бирон сўз қайдандир пайдо бўлиб, чик этиб чироғини ёқади-ю тилим уни ҳар оҳангда тинмасдан такрорлайди. Бошқа бир пайт бошқа бир сўзнинг чироғи ёнади. Мен бунинг нималигини билмайман. Эс-хушим жойида... Кейин-кейинлар Фрейдни ўқиш имконияти туғилганда бу болалик хусусиятларини бир оз англагандай бўлдим”¹.

Истеъдоднинг табиати бағоят рангин, турфа хил кўринишларга эга бўларкан. Ёш Иброҳимжонда у борликни, атроф-ён теварагида кечаётган нарсаларни билишга, англашга, тушунишга сафарбар этилган адоксиз иштиёқ, интиҳосиз завқ шаклида зоҳир бўла бошлади. Хусусан, 3-4 яшарлик пайтларини эсларкан, дадаси елкасига ўтқазиб Чорсу гузарига олиб чиққани хотирасида жонланади. Тийран чақнаган кўзларида суратланиб қолган туялар ва уларнинг кўзлари ёш қалбда уйғотган ҳиссиёти билан нажиб-эйтиборлидир. Тўғри, таассуротлар ўткинчи ва ўзгарувчан бўлади. У кўпинча кайфият билан боғлиқ ҳолда намойиш топади. Айтайлик, бугун кўзингизга кўркам бўлиб нақшланган расталар бир ойми, бир йилдан кейинми, буткул ўзгача таассурот қолдириши табиий. Боиси, нуктаи назарда; у эса қотиб қолган тушунча эмас; у ҳамиша ўзгариб такомиллашиб боради. Бугун қизиқарли, жозибали кўринган жонзод, айтайлик, от ёки туями, ҳанги ёки кўзичоқми – эртаси қуни шунчалик эйтиборимизни тортмаслиги, қизиқиш

¹ “Ҳаёт – хаёл – хиёбон” мажмуи. Тошкент, 2007, 210-бет. (Кейинги мисолларда ушбу нашр саҳифаси кўрсатилади.)

уйғотмаслиги мумкин. Бунинг учун кўнглимиздаги ҳавас-майл шунчаки қизиқиш эмас, муқим туйғу сифатида қатъият касб этиши лозим экан. Ёш Иброҳимжоннинг кўнглида ниш уриб куртак ёзишга чоғланган завқ шунчаки қизиқиш эмас, аксинча, чиройли нарсадан хунукликни, яхшидан ёмонликни фарқлаш, фаҳмлаш лаёқатига эга бўлган тансиқ туйғу маданияти эди. У ўша, қайталанмас сурурли лаҳзаларни тушунтирар экан, исми гўзаллик эканлигини таъкидлайди:

“Гузар бозори атрофларида туялар бўларди. Улар оғизлари кўпириб, тинимсиз кавшаниб, узун-узун киприклари орасидан одамга мулойим эркалангандай боқишарди. Яратган ўзи ясаган, мусаввирлик қилган туялару сигирлару бузоқлару оҳулару қушлару барча парранда-даррандаларнинг кўзларини беҳад чиройли қилиб кўйган. Улардан сизга Худонинг ўзи қараб турганга ўхшайди. Тирик олам бор экан, унда гўзалликда барча махлуқотларнинг кўзларидан ўтадиган бошқа гўзаллик йўқ. Худо оламга боқадиган ойнасини махлуқотларининг кўзларига жойлаган. Кўзлар чексиз самоларнинг дарчалари” (209-бет).

Ёш Иброҳимжоннинг болалиги табиат кучоғида, боғ-роғлар оғушида кечди (“Кўклам, ёз, кеч кузгача “Тешикқопқа”даги боғимизда турамиз. У Тошкентнинг нақ шимолида. Боғнинг охири кўринмайди... То сершовқин Қичқирик сойгача чўзилиб боради. Кейин қуюқ қалин чакалакзорлар, дўланазорларга туташиб кетади”, 207-бет). Дўланазорлар гуллаганда оппоқ хурпайиши, кеч кузакда қип-қизил анвойи тусга кириши, қиш бўйи қарға-қузғунлар бошидан аримаслиги, ҳайбатли бўйдор дарахтларнинг қуюқ кўланкаси, тол оғочларидан эгиб ясалган ишқомлар, отнинг калласидек катта-катта узум бошлари, Қичқирикнинг пишқириб, уввос солиб, бура-

либ-буралиб оқиши – барча-барчаси бетакрор ранглари, товуши кўнглига солган енгил титроқ шовуллашлари ваҳималари билан бир умр кўз ўнгида миҳланиб, суратланиб қолган. Улар ёлғиз болалик таассуротларигина эмас. Яна, муҳими, шовқини, сурури, таровати билан қорачиғига сингиб қолаверган мазмундор лавҳалардир. (“Болалигимизда Тошкент деворининг нураган, тепаликларга айланган, чим босиб ётадиган яккам-дуккам сақланган ерларида ўйнаб, баландликларида қўй-эчки боқардик. Сал қоронғи тушса бу жойлар жуда ваҳимали”, 208-бет). Боғлар ёқалаб ўтган, зўрға бир арава сиғадиган, билқиллаган тупроқли кўча, ўрикзор, нокзор, олмазор боғларга туташ йўллар ҳавоси, тафти ҳалли-хануз Иброҳим Ғафуров билан бирга яшаб келаётир. Уларни сира-сира унутиб бўлмайди. Тупроқ кўчаларда яланг оёқларининг излари қолган. Тотли орзу-умидлари, ҳузурбахш ўй-хаёллари боғларга сингиб кетган. Улар ёш Иброҳимжоннинг кўнгил мулкига айлангани боисидан ҳам хотирасидан ўчмайди. Беназир туйғу-кечинмалардан, оҳорли ўй-фикрларидан ташкил топган ҳиссий-ақлий (маънавий-интеллектуал) жамғармаси сифатида ҳаётига мазмун бағишлайди.

Кўҳна Шарқда қадим-қадимдан ва ҳозирги кунларда ҳам янги туғилган чақалоқлар қулоғига азонни шеър билан айтиб келишади; чақалоқларнинг танглайини шеър билан кўтаришади. Шу боис шеърини завқ-сурур, шеърини нафосат ва заковат болалигиданок миллатдошларим вужудига сингиб кетган. Лаёқат, салоҳият, истеъдод деб аталган ушбу туйғу ота-боболаримиздан, она-момоларимиздан ота мерос, она мерос тариқасида ўтиб келаётир. Бобоси Ибодбекнинг беш қиз, бир ўғли бўлган. “Онам раҳматлик бешинчи қиз эдилар, – дея эслайди Иброҳим Ғафуров “Адабиёт – ихор сифатида”

номли суҳбатида. – Мақол-матал билан сўзловчи эдилар. Холаларимнинг ҳаммалари ҳам сўзга ғоятда чечан ва онам каби доим байту мақол-матал айтиб сўзлардилар”, (210-бет). Ушбу ёруғликнинг хосиятини Иброҳим Ғафуров шундай тушунтиради: “Бу хислатлар менга қон билан ўтган меросий эканми, ҳамон сақланиб қолган. Ҳамон ичимдан: “Ё Амараҳспанду!” – деган нидо келади баъзан. Ҳайрон бўламан. Амараҳспанду кимлигини билмайман. Зардуштийликдан ёдимда қолган сўзмикан дейман” (215-бет).

Қодир Эгам солиҳ бандаларига ўз мулкидан инъом қилур. Қобилият деб аталгучи туйғу маданияти рўшнолик кўрсин, ўзлигини тўқис намоён этсин, деган маънода ҳаво, олов, сув, тупроқ билан умргузаронлик кечиришини лозим кўради. Ёш Иброҳимжон оловнинг пешанасидан ўпди, ҳаво-шамолларнинг этагидан тутди; тупроқда ўмбалоқ ошиб, сув келса симирди, тош келса кемирди. Истеъдод деб аталган камёб туйғунинг кўринишлари, шаклу шамойиллари, маънолари турфа хил бўларкан. Кимларгадир Биру Бор тоғларни талқин қилгудек ҳайратангиз куч-қудрат ато этаркан. Кимларгадир борлиқ ва йўқликнинг ранглардан иборат мазмунини буёқларда жонлантиришдек ажиб иқтидорни ноил қиларкан. Яна бир кўп кишилар қалбига ўн саккиз минг оламнинг, баҳру баррларнинг асослари (ҳаво, сув, олов, тупроқ) билан тиллашиш, дардлашиш ва алал-оқибат уларни сўзлатишдек илоҳий салоҳият жойларкан.

Ушбу тўрт унсур ҳаммага ҳам кўнглини ёравермайди; дарду дунёсини дастурхон қилиб ёзишни хуш кўрмайди. Улар билимли, маърифатли, кўнглида чироғи бор Аллоҳнинг суюкли бандаларига дилини очади. Сир-асрорлари ила бўлишади. Ўн саккиз минг олам Қодир Эгамнинг тажаллиси. Олам жилвалари-ю баҳру

баррлар жамолида нур бор. Ёруғ маъно бор. Моддиюн – ашёлар дунёсининг ҳам ўзига яраша қалби бор. Фақат уни туйишга, тушунишга интилиш жоиз. Зеро, улар унар-унмасга қалб дарчасини очавермайди. Кимда-ким эшигини тақиллатиб келса ботинидаги маънолар ила ошно этавермайди. Бежиз товонга тикан кирмас, дейди машойихлар. Ҳеч бир нарса бежизга бунёд бўлмаган. Ҳар бирининг ўз вазифаси, адо этадиган юмушлари бор. Уни эса Биру Борнинг ўзи билади. Ўзгалар учун эса сирли тилсимот.

Аллоҳни билган, таниган, кўнгил тўрида сақлаган билимли бандаларгагина дунё сир-синоатлари ўзини ошкор қилади. Борини бордек кўрсатади. Бежизга одам Аллоҳ томонидан ердаги халифаси рутбасига ноил этилмаган. Бу, демак, Қодир Эгам борлик ва йўқлик асрорларини бандаларига билдиргувчидир. “Сиз тоғларни қўриб (мангу) қотиб турувчи, деб ўйларсиз. Ҳолбуки, улар ҳам худди булутлар (сузиб) юргандек (ҳавода сузиб) юрарлар. (Бу) барча нарсани пухта қилган зот – Аллоҳнинг синоатидир. Албатта, У зот сизлар қилаётган (барча) ишлардан огоҳдир”¹. Яратикларнинг мазмун-моҳиятини билиш, англаш асноларида Эгамнинг Ўзи бандаси кўнглида кузатиб туради. Бу – шундай бир ажиб сирли жараёнда Аллоҳнинг ўзи ҳам иштирок этади. Зеро, шарофат туфайли билган, билгувчи банда билдириш лаёқатига ҳам эга бўлади. Бу – Биру Борнинг яратгувчи нури бандасининг кўнглига экилди, демакдир. Бу – кўнгилга экилган истеъдод нури хамиша Эгасининг назарида бўлади, демакдир. Шунинг учун ҳам табаррук кексаларимиз дуога қўлини очаркан, Ярат-

---

¹ Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Тошкент, 2001. “Намл” сураси, 88-оят (таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур).

гувчининг назаридан қолгулик қилмагин, дея юкинади. Илтижолари мустажоб бўлишидан умидини узмайди.

“Ана ўша ғойиб ва ҳозирни билувчи, қудратли ва меҳрибон, барча нарсани чиройли қилиб яратган Зотдир. Инсонни яратишни эса лойдан бошлади. Сўнгра унинг наслини ҳақир бир сувдан иборат нутфадан пайдо қилди. Сўнгра уни тиклаб, ичига Ўз (мулкидаги) руҳидан киритди. Сизлар учун қулоқ, кўз, дилларни пайдо қилди. Шукрни эса кам қилурсизлар”¹. Ёш Иброҳимжоннинг кўнглига сингдирилган Нур-шуъланинг исми Сўз эди. Унинг бир ёнида ўчмас хотира, иккинчи қанотида сўнмас ёзиш – яратиш – бунёд этиш лаёқатини ноил этди. Ана шу тенгсиз илоҳий шафоатнинг амалий-кўримли шарофати тариқасида ёш Иброҳимжоннинг кўрган ва билганлари хотира авроқларида нақшланиб келаётир. Улар ўчмайди; ўчириб ҳам бўлмайди. Боиси, улар истеъдоднинг тийран кўзларига кўчиб ўтган ҳаётнинг жонли лавҳаларидир. Бола – бошидан, тоғлар – тошидан, деб бежиз айтилмаган. Иброҳимжон эсини танибдики, кўрган, эшитган, билган нарсаларини туйғу-кечинмалар, фикр-ўйлар жамғармаси сифатида юрагида асраб-авайлаб ардоқлаб келади. Бу тахлит кечмиш, кимлар учундир унутилгувчи, хотирадан ўчгувчи ўтмиш лавҳалари бўлиб қолиши мумкин. Ва лекин, улар ёш Иброҳимжон учун маънавий дур, гавҳар, жавоҳир бўлиб, дилдан сидирилиб кетмас дамлардир. Истеъдодининг ҳиссий-ақлий мулкидир.

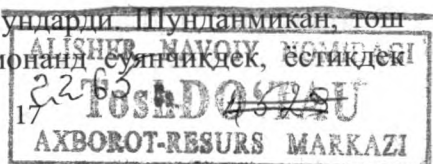
У 1943 йили Қорасаройдаги 28-мактабга латта жилдини кўтариб 1-синфга ўқишга борди. Болалик ўртоғи Мансурхон билан жимжилоқларини чалиштириб, бир

---

¹ Куръони Карим маъноларининг таржимаси. Тошкент, 2001. “Сажда” сураси, 6,7,8,9-оятлар (таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур).

умр дўст бўлишга аҳду паймон қилишди. Болалик идрокни одамларни, оламини беҳад чиройли қабул қилар, борлиқ фақат гўзалликка чайиб олингандек таассурот қолдирарди. (“Болалик ва ўсмирлик чоғларимда одамлар кўзимга йирик-йирик, самимий, меҳрибон, аёллар эса баланд бўйли, самбитдай ингичка ва ғоятда келишган, нозик, кўхлик эдилар. Улар одамни махлиё қилиб қўйишарди: ёш бошим билан уларнинг ҳаммаларини севардим. Кўксиларига бош қўйгим, этакларига яширингим келарди. Болалигимда биронта хунук хотин кўргангани эслолмайман. Улар беҳад-беҳудуд мушфиқ, ҳаёт дардларининг малҳами бўла олгувчи аёллар эдилар. Бир-бирларига ҳамиша ёрдамга шошилар, бир мағизни ростдан ҳам қирқ бўлиб ер эдилар” (210-211-бетлар). Ҳаёт, турмуш фақат қанд-қурс билан, гўзаллик билан сийламас экан. Унинг аччиқ-чучук, оғир-юпун лаҳзалари ҳам одамни сергаклантирар, яшашга чоғлар экан.

Қорасаройга борадиган кўчалар киш-кировли кунлари лой-муз, тайғанчиқ эди; энгил-боши жулдур-юпун, оёғида йиртиқ елим калиш, қора совуқдан оёқ-қўллари, лаблари, ёноқлари тарс-тарс ёрилиб, сал нарсага қон силқиб турарди. Улар тириклик шевалари, ҳаётнинг ранглари сифатида ёш Иброҳимжон хотирасида михланиб қолган, албатта. У болалик тасавури ва тушунчаларидан маъно-мазмун ахтарарди, кўрарди. Ёш идрокида зилзилалар ҳосил қилгудек силкинишларни юзага келтирарди. Иссиқ ёнида дийдиратгувчи совуқ, ширин тотли таъмлар билан аччиқ, тахир, нордон нарсалар ёнма-ён яшашлигини аста-секин англай бошлади. Таъвил, талқинлар ёш идроки тасавурида гужғон ўйнарди, қайнарди. Ўз шакли шамойилига монанд маъно топишликка ундарди. Шунданмики, тош такарлар лўлаболишлар монанд суянчиқдек, ёстиқдек

туюларди. Гирди тўзон талололари бўрон хайқирикларди мисоли эшитиларди. Карч қояли хайбатли тоғлар ўрнидан кўзғалиб, қоп-қора қўнғир булутларга айланиб учиб кетаётгандек кўринарди.

Ёш Иброҳимжон хаёлини, шуурини банд этган номаълум нарсалар оҳиста-оҳиста ўз қиёфасини, қадди-бастини, исм-шарифини танита бошлади. Китобга бўлган адоқсиз меҳр-муҳаббати, илмга, билимга ташналик ана шу дил амрининг, қўнғил эҳтиёжининг амалий ифодаси эди. Катта, хайҳотдек боғлари этагида маҳалласининг уч-тўрт кўркам йигитлари дарс тайёрлашарди. ТошМИ талабаларининг катта, тушунарсиз китоблари учинчи синф ўқувчиси Иброҳимжонда ўзгача иштиёқ, майл уйғотарди. Ўшандан бери ёстикдек-ёстикдек қалин китобларга ихлоси баланд. Уларга ўрик, нок, ёнғоқ қоқиб берар, улардай бўлишни, катта тушунарсиз китобларни ўқишни орзу қиларди. (“Мактабга боргач, тарих, география, она тили, адабиётни жонимдан ҳам суйдим. Бу фанларни бола дилимизни тонг қолдирадиган жуда сўзамол сеҳргар муаллимлар ўтишарди”, 211-бет.)

Ёш Иброҳимжон учинчи синфда ўқиб юрган пайтлари – 9–10 ёшлардан бадиий ижодга майл кўрсатди. Юрагининг қават-қаватларига яширинган нур қушча тилига кириб, шеърлар тўқий бошлаган эди. Ўқиш китобидаги Миркарим Осимнинг кичик тарихий ҳикоялари, Уйғун ва Ғафур Ғулом шеърлари адабиётга ошуфта қўнғилни ром этганди. “Бу шеър ва ҳикояларнинг мардона, қаҳрамонона оҳанглари менга жуда қаттиқ таъсир қилар, уларнинг сўзларини дам-бадам такрорлаб юрардим, – дейди И.Ғафуров ўша фарахбахш дамларни хотирлаб. – “Судхўрнинг ўлими”, “Қуллар”, “Дохунда”, “Эсдалиқлар”, “Қутлуғ қон”, “Навоий” мени эски дунёлар ичига олиб кириб кетар, улар ёш юрагимни қаттиқ

эзарди. Кўз ўнгимдаги ҳаёт шу эзгинликларга жуда ўхшарди. Миркарим Осимга эргашиб бирталай тарихий ҳикоялар машқ қилдим” (212-бет).

Қадимги ривоятларда ижодкорлар наслига сувдек сероб бўлгин, дея дуо кетган дейишади. Бу нарса айрим қалам аҳли фикрга, теран маънога эмас, сўзга нисбатан қабул қилишган кўринади ёш Иброҳимжон наздида. Сўзни сувдек сероб қўллаб юборишликни шеърнинг ҳам, ҳикоянинг ҳам табиати кўтармас экан. Бу нарса мазмунни қуюқлаштиришга эмас, фикрни суюлтириб юбораркан. Бу нарсани ёш Иброҳимжон “йилтироқ сўзлар” деб атайди. “Ширин билан Шакар”, “Кунтуғмиш” дostonларини қайта-қайта ўқиган маҳали улардаги ноёб татти сўзлар ёдида сақланиб қолар, уларни шеърларида, ҳикояларида қўллашга интиларди. Ботинидаги нур сўз заргарига айланиб, ёш Иброҳимжон адабий дидини чархлашга, оташгоҳида тоблашга тутинади. Садриддин Айний, Ойбек, Ғафур Ғулом ва бошқа адиблар, фольклор асарларида сўз кадрини ғоят баланд тутиши катта меҳр ва ҳавас уйғотади. Ноёб сўзларга, уларнинг жаранглашига ишқибоз эди. Сўзларнинг поэтик маъно касб этишидаги қўлланишигина эмас, танланиши ва товланиши ҳам ўта хассослик, заргарона маҳорат самаралари эди.

Етук бадиият, маҳорат мактаби ёш Иброҳимжоннинг шундоққина кўз ўнгида эди. Уни сувдек симиришга тутинди. Бу майлни у бурч-масъулият ҳиссининг даъвати, деб билди. Ўзи учун фарз, дея тушунди. Олдидан оққан сув асло кадрини йўқотмаслигини дил-дилидан чуқур туйганди. Матбуот, адабий муҳит ноёб сўзларни эскилик, арабизм, форсизм, архаик деб ёқтирмаётган, чиқиштирмаётган, асарларда қўллашга йўл қўймаётган бир пайтда ёш Иброҳимжон уларни кўнглида ардоқлади. Сабр-қаноат билан меҳр-оқибат, шафқат, иззат-хур-

мат кўрсатди. “Аллоҳ осмонлар ва Ерни ҳамда уларнинг ўртасидаги бор нарсани олти кунда яратиб, сўнгра Арш узра муставий бўлган зотдир. Сизлар учун Ундан ўзга бирор дўст ва оқловчи йўқдир”¹.

Ёш Иброҳимжон кўнглига жойланган тансиқ истеъдод нури Яратгувчининг назари мақомида сўзларни заргарона саралар, шеър, ҳикоя шаклида янги сўз айтишга рағбатлантирар эди. Зеро, ижод илоҳий ҳодиса бўлгани боис унда Аллоҳнинг ўзи огоҳ ва ҳомий сифатида иштирок этаркан (“Албатта, Аллоҳ билимли ва ҳикматли зотдир. Раббингиз (томони)дан Сизга ваҳий қилинадиган оятларга эргашинг. Албатта, Аллоҳ сизлар қилаётган амаллардан огоҳдир. Аллоҳга таваккул қилинг! Аллоҳни Ўзи етарли вакил (ҳомий)дир”². Бу – шундай бир сурурли асноларки, уни айтиб, тушунтириб бўлмайди. Сехрли дақиқалар мазмунини, яъни Аллоҳ билан истеъдод ўртасида кечаётган асло қайталанмас мулоқот ҳолатларини англатишга сўз ожиз. Ушбу жараёни Биру Борнинг яратгувчилик шукуҳ-сафолари давомидек қабул қилиш, англатиш жоизмикан?

Ижоднинг нурга йўғрилган, шуълаларга чайилган асноларида банда Эгамнинг Ўзидан кўмак-имдод сўрайди. Саждага бош қўйиб, мадад беришлигига ўтинади. Албатта, солиҳ бандасини Ўзи ёлғизлатиб қўймайди. Айниқса, ер юзидаги халифаси сифатида Ўзининг яратгувчилик юмушини давом эттираётган беназир дақиқаларда кўмакка келади, далда бўлади.

---

¹ Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. “Аҳзоб” сураси, 1,2,3-оятлар (таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур).

² Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Тошкент, 2001, “Сажда” сураси, 4-оят (таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур).

Беназир истеъдод соҳиби Иброҳимжон шеърлар, ҳикоялар машқ қилишда давом этар, айниқса, тарихий ҳикоялар битишга кўпроқ рағбат кўрсатарди, юраги ундайверарди. Шу тахлит ҳаёт, китоб ва Мирқарим Осим Иброҳим Ғафуровнинг бир умрлик устози бўлиб қолди. Болалиқдан кўрган, билган, эшитган, кузатган ва уққанлари ҳаёт сабоқлари сифатида кўнглининг қатим-қатимларига жойлана борди. Чорсудаги уйининг орқаси жарга туташиб борар, уйдан Самарқанд дарвоза, Чақар кўчаларига туташ катта гузар кафтдек кўзга ташланиб турарди. Борлиққа ҳавас ва ташна нигоҳ билан боққан Иброҳимжон уйдаги баланд тахта зинага ўтириб жарнинг нариги бетидаги одамлар ва от-аравалар гавжум гузарни тамоша қилиб кузатишни хуш кўрарди¹.

Сўзга айланган зиё

Бадийий адабиётга, адабий ижодга бўлган меҳр-муҳаббат Иброҳимжонни Тошкент Давлат университети-нинг филология факультетига ўқишга етаклади (1956 йил). Университет даргоҳига йўл олиш Иброҳимжон учун адабиёт остонасига қадам қўйиш, дегани бўлди. (“Университет менга иккинчи падар бўлди, ҳар жиҳатдан тарбиялади. Университетга муҳаббат қўйдим. Кўз ўнгимда алвон китоблар, фан оламлари очилди. Домлаларимга қараб миллат зиёлилари, олимлар, инсонни тарбияловчилар, маданий кишилар қандай бўлишини билдим. Уларга эргашишга ҳаракат қилдим. Улардай халқ зиёлиси бўлишга интилдим”, 211-бет). Беш йил (1956–1961 йиллар) бадалида Ғулом Қаримов, Айюб Ғуломов, Озод Шарафиддинов, Лазиз Қаюмов, Шавкат Раҳматуллаев сингари тил-адабиёт илми закийларидан сабоқ

¹ “Ҳаёт – хаёл – хиёбон” мажмуаси. 209-бет.

олди. Устозлар ташна қалбда куртак туккан лаёқатни илдиз отиб палак ёзишида раҳнамолик кўрсатишди.

Не саодатки, табиатидаги истеъдодга монанд ҳавас қилгулик адабий муҳит, устозлар ва ижодий давра насиб этди. Талабалик йилларидаёқ Эркин Воҳидов, Анвар Эшонов, Тўлқин, Анвар Исроилов, Шукур, Раҳматилла Иноғомов, Омон, Талъат Солиҳов, Ҳасанхўжа Муҳаммадхўжаев каби кадрдон тенгқурлари билан топишди. Энг муҳими, ҳамфикр, ҳамнафас, эътиқоддош авлоднинг мағзига айланишди. Мазкур адабий муҳит бадиий адабиёт, тасвирий ва амалий санъат, мусиқа ва кино санъати асарлари замиридаги маъноларни чақиш, моҳиятини уқиш, косанинг тагида нимкоса тарзида айтилмаган, яширин мазмунни идрок этиш малакасини шакллантирди; бугунги кунда ҳам унинг қутлуғ самараларини кўриш, қувониш мумкин. Ҳамкурси Тўлқин Имомхўжаев¹ билан

---

¹ Кейинчалик “Тўлқин” тахаллуси билан таниқли шоир бўлиб танилди. У 1938 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Ўрта мактабни тугатгач, Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг филология куллиётида ўқиди (1956–1961й.й.). Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида муҳаррир, Тошкент телестудиясида катта муҳаррир, “Янги аср авлоди” нашриётида бўлим бошлиғи бўлиб хизмат қилди. (1961–1970 й.й.) Илк шеърий тўплами 1962 йилда “Жилғалар” номи билан чоп этилган. “Юрак тинчимайди” (1963), “Севгим” (1965), “Булоқ кўшиғи” (1966), “Юрагимдан излангиз” (1968), “Юлдузлар тўкилмайди” (1968), “Севги кўприғи” (1974), “Умрдан ҳада” (1978), “Биринчи муҳаббат бекати” (1980), “Ўша муҳаббат” (1988), “Яна учрашамиз” (1988), “Бир хиёнат фожиаси” (1995), “Сочилган сирлар” (1996) каби ўнлаб шеърий ва насрий тўпламлари чоп этилди. “Бола ва бургут” (1968), “Қудукдаги қутича” (1968), “Салом, ассалом” (1979), “Севара” (1980), “Ғунчалар” (1986) каби ёшлар ва ўсмирлар учун алоҳида китоблари ҳам мавжуд. Тўлқин шоир ва носир бўлиши билан бирга бир неча саҳна асарлари ҳам яратган. Муқимий театрида (“Олтин камар”, 1979), Сатира театрида (“Бувам уйланмоқчи”, 1993), Ёш томошабинлар театри саҳнасида (“Қайнар хумча”, 1996) намоиш этилган.

дўстлашди. Эски шаҳардаги Маданият уйи (ҳозир ўрни текисланиб, сайхон-сайлгоҳга айлантирилган) қошидаги Ғайратий домла олиб борадиган адабиёт тўғарагига у билан бирга борди; машғулотларига қатнашди. Эркин Воҳидов, Ҳайриддин Салоҳ, Юсуф Шомансур, Анвар Эшонов, Сайёрпўлат Файзуллаев, Тўлқин Илҳомов, Муроджон Мансуров, Тамилла Қосимова, Анвар Исроилов, Анвар Юсуповларнинг шеърларини, ҳикояларини эшитди. Ўзининг ҳам шеър-ҳикояларидан намуналар ўқиди. Тенгқурлари, устозлари эътиборини тортди, назарга тушди.

“Кимки чиройли амал қилувчи бўлган холида ўзини Аллоҳга топширса, бас, у мустаҳкам тутқични ушлабди. Барча ишлар оқибати фақат Аллоҳга (борур!)”¹. Иброҳимжон юрагидан тўлқин уриб жўшган ҳис-туйғулари нишабини шеърлар, ҳикояларга бурди. Тарихий ҳикояларини қўлтиқлаб Ёзувчилар уюшмасига – наср бўлими маслаҳатчиси ёзувчи, таржимон Ваҳоб Рўзиматов ҳузурига қатнай бошлади. Маслаҳатли иш тарқамас, деганларидек Ваҳоб аканинг одми-одми, шу билан бирга кутилмаган фикр-мулоҳазалари билан ҳикояларининг лойини пишитди. Қайта-қайта ишлаб, анча эпақага келтирди, чоғи. Тешиққоқдаги боғлари этагида хилхонага туташ жойда шоир Неъмат Тошпўлатнинг чоғроққина боғи бўларди. Тоғаси, адабиёт муаллими Ҳусанбек Ибодов маслаҳати билан ёзилган нарсаларини кўшнилари Неъмат Тошпўлатга кўрсатишга жазм этди. Ўша пайтда Н.Тошпўлат “Саодат” журнали редакциясида фаолият юритарди. Редакция ходимлари (Н.Тошпўлат, Холида Аҳророва, Ҳасан Салоҳ) “Танишув” ҳикоясини ўқиб чиқиб маъқул топишди. 1959 йил май ойи сониди

¹ Куръони Карим маъноларининг таржимаси. “Лукмон” сура-си, 22-оят.

сурати билан босилиб чикди. Университетга кириб қанчалик бахтиёрлик туйган бўлса, нафузли журналда илк ҳикоясининг чоп этилишидан шунчалик қувонди.

Худди шу йили “Ўзбекистон маданияти” (ҳозирги “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталиги) газетасида Фуркатнинг икки жилдлик танланган асарлари нашрига ёзган каттагина мақоласи ҳам босилди. (“Менда, танкид матбуотда тез чиқар экан, деган фикр туғилди. Бот-бот тақризлар, мақолалар ёзишга киришдим, – дейди Иброҳим ака ўша асноларни хотирлар экан. – “Танишув”га қалам ҳақи беришди. Эгним ночор бўлиб қолган эди. Янги кўк костюм-шим олдим. Бу адабиёт дунёсининг менга кийдирган илк тўни эди”, 213-бет.) Илк ижодий қадамлари сабаб тенгдошларининг оғзига тушди, устозлар эътиборини тортди, адабий-илмий жамоатчиликда жиддий кизиқиш уйғотди.

Янги сўз излаш, ёзишга ишқибозлик, юрагидаги доимий тўлқинланиши ва даъват Иброҳимжонни китоб дунёсига муккасидан тортиб кетди. Мактаб йиллари Гюго, Жонатан Свифт, Даниэл Дефо, Гарриет Бичер Стоу, Распе, Марк Твен, Пушкин, Гоголь, Радищчев, Толстой, Гаршин, Тургенев, Успенский, Горький сингари адиблар асарлари билан ошно тутинди. (“Ўқувчилик йилларимиз бадий адабиёт тўғрисида кўпроқ романтик ҳаёлий тасаввурларда юрардик, – дейди Иброҳим Ғафуров. – Тасаввурларим, мени қуршаган муҳит, макон, дунёнинг қурилиши, тўзим ҳақидаги фикрларим доим ўзгариб, янгиланиб турган...”, 216-бет.) Талабалик йиллари янги бадий дунё кўнглига ёпирилиб кириб келди.

Гегелнинг тўрт жилдлик “Эстетика”, “Тарих фалсафаси”, Шеллингнинг “Санъат фалсафаси” асарлари, Чўлпон, Фитратнинг талабалар орасида қўлма-қўл ўқилган шеър, ҳикоя, драмалари, Нозим Ҳикмат, Франс

Кафка, Зигмунд Фрейд, Исикава Такубоку, Пол Элюар, В.Незвал, Осип Мандельштам, Андрей Белый асарлари, Чингиз Айтматовнинг қалдирғоч киссалари, бадиий ижод сирлари, адабий асар сеҳр-таровати, адабиёт илми ҳақидаги суҳбатлар (тўрт жилдлик “Русские писатели о литературном труде” каби) диққат марказига кўчди. Талабадошлар тўлиб-тошиб, куйиб-пишиб, ёзгириб-жўшиб баҳслашарди. Самимий, табиий фикр алмашувларнинг охири кўринмасди. Бири олиб, иккинчиси кўйиб, учинчиси давом эттирган, тонгни шомга улаган пайтлар ҳам кўп бўларди.

Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон, Қодирийнинг адабий-эстетик қарашлари, фалсафий-ижтимоий ғоялари хусусида илмий асарлар яратиш нияти Иброҳим Ғафуров кўнглида ўша пайтда ниш урган, куртак туккан эди. Лекин ўша 60-йиллар бошида “миллатчи шоир”, “миллатчи адиб” тамғаси ёпиштирилган, мафкуралашган адабий муҳитда, сиёсатлашган адабиёт илмида Чўлпон, Фитрат, Қодирий ижодини ўрганиш катта сиёсий ҳато, сиёсий кўрлик, калтабинлик ҳисобланарди. Таниқли адабиётшунос, филология фанлари доктори, профессор Эрик Каримов ўтган асрнинг 70-йиллари ўз тадқиқотида (“Реализм в узбекской литературе”) Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий номларини тилга олганлиги, асарларига мурожаат этганлиги боис бошига не-не маломат тошлари ёгилмади. Дунёнинг ғаройиб ишларини қаранг. Ўтган асрнинг 70–80-йиллари халқ душмани, деб бошига палахмон тошлари ёғдириб келганлар ҳам бир думалаб чўлпоншуносга, фитратшуносга, қодирийшуносга айланиб қолган бугунги кунда бу ҳол хийла кулгили, эриш туюлиши мумкин. Бироқ ўшанда – сиёсатлашган шўро адабий муҳитида Эрик оғанинг бугунги кун нуқтаи назари билан қарагандаги мисқолчалик дадил одими адабиёт “қоровулларининг” эсхонасини

чиқариб, капалагини учириб юборган эди. Эрик оға икки марта юрак хасталиги – инфарктни ана шу сиёсий дағдағалар туфайли орттирган эди.

Иброхим Ғафуровнинг талабалик йиллари адабий ҳаёт сирти сокин кўринса-да, аслида нишаби чуқур, туби талатум дарё мисоли пўртанавор, шиддатнок кечаётган эди. Фикрдош курсдошларнинг бадиий диди ва эстетик савияси ана шу жўшқин ижодий муҳитда елкадош қаддини ростлади. У адабиётни ҳақиқатчи деб биларди. Давлат айтмаган ҳақиқатни адабиёт айтган ва бу ҳақиқат учун курашади, деб тушунарди. “Зулм дунёсининг барҳам топиб қайтиб келмайдиган бўлиб кетишида адабиёт ва адабиётларнинг ўрни қандай бўлганлигини ҳеч ким рақамлар билан ҳисоблаб чиқмаган,– дейди олим. – Лекин Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, Қодирийларнинг сўзи қудратли империяни титратган, том маънода ларзага солган, унинг асосларини ҳеч тўхтамай, ҳеч тинмай зилзилага соларди. Империянинг қулашида ҳам шу адабиётнинг сўзи зўр хизматлар қилди”, (216-бет). Иброхим Ғафуров бадиий ижодни адабиёт илми тадқиқотчилиги билан омухталиқда олиб боришга жазм этди. Чўғдек ловуллаб дилини ёритган ушбу эзгу ният адабиёт ва санъат нашриётидаги муҳаррирлик фаолиятида ҳам, бадиий таржимага муккасидан берилганда ҳам кўнглини асло тарк этмади. Китоб дунёси битмас-туганмас сабоқ, ҳикмат, ҳақиқат олами сифатида фикру зикрини буткул маҳв этганди. А.Грин, Бабель, Паустовский, Ҳемингуэй, Фолкнер, Э. По, Тхакур сингари адиблар асарларини қидириб топиб ўқиди. Уларнинг ҳаёлий, асрорий оламлари ўзига ром этганди. Шуларнинг китобларини ҳақиқий адабиёт деб биларди. Адабиётни севиб ёзувчи, мунаққид, таржимон, публицист бўлди. Улар ёрқин истеъдоднинг намоён бўлиш шакллари эди.

Иброҳим Ғафуров китоб мутолаасини шунчаки шариллатиб ўқиб кетавериш, варақ санаш деб эмас, ҳаёт тўғрисида, инсон ҳақида, унинг бахти, икболи, тақдири хусусида ўйлаш, фикр-мушоҳадалар юритишдек олий юмуш деб билди. (“...мен учун китоб устида фикрлаш, китобни таҳлил қилиш, оригинал мулоҳазалар юритиш жуда муҳим кўринарди”, 215-бет.) Китоблар ёзувчи ва унинг меҳнати, заҳматлари хусусида тасаввурларини кенгайтириб, бойитибгина қолмади. Яна одамнинг ақли, онги, кўз қарашларини ўстиради, дейди. Китоб – ақл университетидир, дея англатади (“Зотан, замонлар қаъридан бизгача етиб келган бирдан-бир маънавий мерос ҳам, замонларга биздан етиб боргувчи бирдан-бир маънавий мерос ҳам – китоб”).

Иброҳим аканинг китоб мутолааси билан боғлиқ фикр-мулоҳазаларида ахлоқий-маърифий қарашлари мужассамлашган. Хусусан, инсон тириклиги онгли кечиши лозим. Ейиш, ичиш, ётиб-туриш ва ҳ.к. юмушлар умрининг кечиш жараёнларигина эмас. Улар муайян мақсадлар сари қаратилган инсон ҳаётининг онгли лаҳзалари. Инсон тириклиги – бу бахтга етишиш йўлларини излаш, топиш, фароғат туйишдек тансиқ аснолар йиғиндисидан иборат. Бахтга етишиш, ҳар бир одамнинг ўзини бахтли-саодатли туйиши – эзгуликнинг тантанасидир.

Олимнинг бахт билан боғлиқ тасаввур-тушунчаси адабий ижод билан туташиб кетади. (“Ижод инсон бахтининг сирини билармикин, деб бош қотирардим. Китоблардан ростини айтсам, бахтнинг сирини ахтарардим. Назаримда, бахтнинг сирини фақат сўзлар билладигандек туюларди. Сўзларни-да бахт сирини очиш қудрати бор деб тушунардим. Чамаси, сўзларнинг фасоҳати, фусункорлиги мени китоблар, ундан ижод ва ижодкорлар сари йўлга солган. Ич-ичимдан сўзнинг

гадоси, сўзнинг мубталоси эдим”, 215-бет.) Бахт масаласи Иброҳим Ғафуровнинг ахлоқий-маърифий ғоялари силсиласида етакчи ўринлардан бирини ишғол қилади. У яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва зулм-залолат, гўзаллик ва бадбинлик, виждон ва бурч-масъулият, инсон шаъни ва адолат туйғулари билан тутшиб, яхлит бир тизимни ташкил қилади. Англашиладики, бахтнинг мазмун-мундарижаси бағоят кенг ва рангин. Инсон борлиғи-ю борлигининг барча қирраларини қамраб олади.

“Агар ер юзидаги (бор) дарахт қаламлар бўлиб, денгиз (сиёҳ бўлса ва) ундан сўнг яна етти денгиз унга ёрдам берса, Аллоҳнинг сўзлари тугамас. Албатта, Аллоҳ қудрат ва ҳикмат эгасидир”¹. Қодир Эгам гунг-соқовлардан ташқари деярли барча бандаларига сўзлаш лаёқатини ноил этган. Ва лекин, сўздан, сўзлар воситаси билан инсоний тақдирлар яратиш, ҳаётнинг ўзламчи саҳифаларини жонлантириш, руҳоният манзараларини суратлантириш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Ёзувчи-шоирлик салоҳияти Аллоҳнинг суюкли бандалари пешанасига битилган беназир иқтидор-ёруғликдир.

Нур – шуъланинг сўз шаклига кириши сеҳрли жараён; унинг табиатини тушунтириш ниҳоятда мушкул. У Қодир Эгам билан истеъдод соҳиби ўртасида кечгувчи сирли ҳодиса бўлгани боис эврилиш асноларини ёзувчиларнинг ўзи ҳам кўп ҳолларда тушунтириб беролмаслиги боиси шундан. У онг-шуур билан кўнгилнинг туташган лаҳзаларида чатнаган шуълалардир. Кўнгил коинот мисоли беадад маъво. Ўқиш, уқиш, маърифат орқали дунёни, ҳаётни, бандани билиш, тушуниш йўллари очилади, имкониятлари кенгаяди. Ожиз банда мўминлик ҳолатидан фикран ўсиб юксалиб шахслик маснадига

¹ Куръони Карим маъноларининг таржимаси. Тошкент, 2011, “Лукмон” сураси, 27-оят.

етишади, кўтарилади. Аллоҳнинг хоҳиш-иродасини ер юзида қарор топтириш учун жонини жабборга бериб ёзгиради, хизмат қилади. Маърифат бандани мақсадига етказишда воситачига айланади.

Ижодкор лабораторияси – бу унинг кўнгли. Уни ёзувчи ижодхонаси деймизми, мусаввир устахонаси ёки режиссёрнинг сахна майдони деб атаймизми, қандай ном билан аталишидан қатъи назар, бу – ижодкорнинг дахлсиз дунёси. Кўнгилга қўл суқиш мумкин эмас ва лекин, унга нигоҳ солиш, назар ташлаш мумкин холос. Иброҳим Ғафуров китоб мутолааси ҳақида сўзлар экан, аввало кўнгил маърифатини ёқлайди (“Инсондаги энг олий шодлик – ўз руҳий дунёсини бойитишдан, демакки, башар манфаатлари билан яшашдан келиб чиқади. Бундай олийжаноблик ёнингдагиларнинг эҳтиёж ва манфаатларига эътибордан, ўзгалар тақдирини ўзингники деб англашдан бошланади. Маданий тараққиёт султони ҳисобланмиш китоб ҳам аслида ана шундай энг олий маънавий эҳтиёж маҳсулидир. Бинобарин, ҳар қандай яхши китоб инсонга эътибор, яъни инсон ҳаётини маърифат нури билан ёритиш ишқидан туғилади”)¹.

Иброҳим Ғафуров ижодкор шахсиятида кечаётган бадиий онгнинг эстетик туйғуга айланиш, муайян мазмун касб этиш асноларига диққатимизни қаратади. Ҳаёт, ижтимоий воқеликнинг таъсири самарасида юзага келган бадиий идрок ҳиссий-интеллектуал кайфиятлар манзарасини ҳосил қилади. Бу – ҳаёт, ижтимоий воқелик, инсон руҳиятининг янги-янги қатимлари-ю қатламларини бадиий тадқиқ этишга сафарбарликдир, дея англатади. (“Инсон қисматларининг драмаларидан бошқа ҳеч нарса кўзимга кўринмай қолди... Ҳаётимга дунё модерн адаби-

¹ *Иброҳим Ғафуров*. “Замонларга йўлловчи маёк” мақоласи. “Ёшлик” ж., 1982, 7-сон, 62-бет.

ёти, япон, ҳинд, хитой, форс, араб, туркий, фалсафий, тарихий ҳикматлар китоблари кириб келди. “Дҳаммапада” ва Ло Цзини ўқигач, чин ва гўзал ҳаётий фалсафа бу ёқда экан-ку, дедим ҳамон бахтнинг калитини изларканман... Адабиёт том маънода – кўнгил изхори. Ёзиш – рухий, асрорий эҳтиёж. Асрор бўлмаса, ёзиш қайда”, 217-бет.)

Адабиётнинг бош қуроли – бу сўз, каломдир. Аллоҳнинг инъомига таяниб бадий сўз маданияти бекиёс ва бетимсол кашфиётлар қилишга қодир эканлигини чуқур туйди. Бу адабиётнинг инсонга бериши мумкин бўлган энг буюк бахт – кашфиёт қилиш имкониятининг борлигидир, дейди Иброҳим ака. Кашфиёт дегани – бу Биру Борнинг мададига таяниб инсон руҳонияти иқлимларини ёритиш, манзараларини кўрсата билиш санъатидир. Бу – кўнгилнинг янги замини, янги осмони, янги қитъалари демакдир. Бадий кашфиётларда яратганнинг Ўзи иштирок этганлиги боисидан ижодни илоҳий дея англаймиз, тушунтирамиз. Бу борада ҳам Иброҳим аканинг ўз нуқтаи назари бор. Хусусан, хоҳ рассом, адиб, бастакор ёхуд файласуфми, кимёгар олим бўладими, истеъдоднинг ҳар қандай кўринишида Аллоҳдан ўтган, юктирилган нур, ёруғлик бор, дейди. Шу маънода, тенгсиз кашфиётлар камёб-ноёб ёки гениал-даҳо истеъдодлар тимсолида намоён бўладими, барибир, заррада офтоб, қатрада уммон акс этгани монанд оламгир яратқларнинг барча-барчасида Биру Борнинг назари-нурини мужассамлашган. Зеро, Аллоҳнинг Ўзи бандасини ана шу тахлит янгиликлар яратишга, кашфиётчиликка ҳамиша даъват этади.

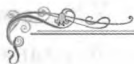
Иброҳим Ғафуров қизиқиш-майлларининг Алишер Навоий даҳоси, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон закоси, феномени билан узоқ боғланиб қолгани бежиз эмас. Ҳазрат Навоий бадииятини ислом-тасаввуф фал-

сафаси билан уйғун ўрганиш, ўзлаштириш, XX аср тонгидаги жадидчилик эстетикаси (Бехбудий, Мунаввар қори, Авлоний, А.Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Элбек, Боту ва ҳ.к.)нинг янгича бадиий-ижтимоий талқинлари олим дунёқарашига катта ўзгаришлар олиб кирди. Бу – ўтган асрнинг 80 – 90-йилларидан адабий-эстетик тафаккуримиз такомилида янги сифат босқичи бошлангани далолати эди. Адабиётимизнинг янги теран реалистик ўзанларга кўчгани эди. Бу – мафқуралашмаган, умум-башарий қадриятларга (адолат, гўзаллик, эзгулик сингари) асосланган бадииятнинг кўркем саҳифаси эди.

Иброҳим Ғафуров Сўзнинг бадиий-фалсафий, ижтимоий-эстетик салоҳиятини шунчалар муқаддас, илоҳий деб билади. Шунчалар оламгир масъулият ҳисси билан ёндошади. Сўз, маънонинг шунчалар рангларга бойлигини кўриб-билиб хайратларга чўмади. Ёруғликнинг қадри бекарон оламнинг кўз илғамас олис-олис чеккаларини ҳам чароғон этганлиги, ҳарорат олиб борганлиги, умрларга умр кўшганлиги билан файзли.

ГҶЗАЛЛИК ҚОНУНЛАРИ ВА БАДИИЯТ

Ҳар бир ижодкор ижтимоий муҳит ва маънавий эҳтиёж талабларига мувофиқ юзага чиқади. Бу нарса, аввало, истеъдоднинг табиатида зухур топади.

Хусусан, тоғ ялпизи алоҳида парваришни талаб қилмайди. Худонинг берган куни кимдир сув қуйиб юрмайди, атайлаб тупроғини чакичлаб юмшатмайди; ўсиши учун у ҳеч кимни овора қилмайди. Табиатнинг сирли ва сеҳрли бир мўъжизаси сифатида хушбўй тароватини, зумрад рангини, ақиқ жозибасини йилнинг тўрт фаслида бирдай сақлаб қолади. Ёз жазирамасию қиш аёзида ҳам ўзлигини йўқотмайди. Кўм-кўк тароватини таратиб баҳорий латофатини кўз-кўз этаверади. Бир марта берилган тансиқ умрни шундай яшаш керак дегандай, яшноқ ҳаёт кўшиғини қуйлаётгандай, тириклик тимсоли сифатида сабоқ бераётгандай бўлади.

Бадий дид ва эстетик савия ҳам Худо юқтирган, инъом этган ана шундай ноёб сажия-салоҳият. Тузумлар, мафкуралар, ижтимоий тизимлар об-ҳаво мисоли ўзгараверади. Чинакам истеъдод эса тоғ ялпизи мисоли, ҳатто хазон бўлса ҳам, асл рангию бетакрор тароватини йўқотмайди. Бўрону қасирға-тўзонларда, гирдибод довуллару қаҳратон қиш чилласида ҳам кўм-кўк тусию тансиқ исини таратиб жозиб тураверади.

Иброҳим Ғафуров ана шундай ёрқин, ноёб истеъдод соҳиби. Адабиёт илмида, маданиятимиз такомилида, илмий-бадий, эстетик тафаккур тараққиётида айтган

ва айтиб келаётган ўз СЎЗИ бор; СЎЗИнинг залвори, салмоғи, ўрни аҳамияти бор. Хусусан, гўзаллик қонунлари ва бадиият масаласи Иброҳим Ғафуров эстетик ғояларининг ўзак асосини ташкил этади. Ҳаётдаги, табиатдаги, одамлар шахсияти ва фаолиятидаги гўзалликни бадиий нафосатга айланиш жараёнларини кўриш, кўрсата билиш ва мазмунини тушунтириб бериш Иброҳим Ғафуровнинг бугунги ўзбек адабиётидаги, илмий-адабий тафаккуримиз равнақидаги, танқидчилик олдидаги катта хизматларини кўз-кўз этади, тасдиқлайди.

Бир Шарқ донишмандидан истеъдоднинг моҳияти нимадан иборат, деб сўрашибди:

– Ҳаммаям удалайвермайдиган, бошқаларнинг кўлидан келмайдиган юмушларни оппа-осон бажарган кишилар талантли ҳисобланади. Энди, салоҳиятли кишиларнинг ҳам қурби етмайдиган ишларни кўз юмиб очгунча адо этгувчи кишилар камёб истеъдод эгаларидир, деб жавоб берган экан.

Адабий жараён ҳодисаларини, адабий асар табиатини, бадиий сўзнинг маъно қатламларини ижтимоий воқелик билан омухталиқда тушунтириш олимдан ўзига хос адабий дидни тақозо этади. Ҳассос олим Иброҳим Ғафуровни кўпроқ бадиий ижод эстетикаси, адабий жараён психологияси, истеъдод феномени масалалари қизиқтиради. XX аср ҳамда истиқлол адабиёти деб аталмиш XXI аср ўзбек бадиий маданиятининг тарққиёт масалалари Иброҳим Ғафуров илмий фаолиятининг марказида туради. Устоз олимнинг бу борадаги изланишлари муҳим йўналишларни ўз ичига олади.

Хусусан, ҳаёт, бадиий асар, жамият воқелиги уйғотган таассуротлару сабоқларни, туйғу-кечинмалару фикр-ўйларни дил изхори, кўнгил эътирофи тарзи-

да бадиа шаклида ифодалаш, яъни эссеона йўналиш Иброҳим Ғафуровнинг индивидуал услубига айланган. Маърифий-ахлоқий, бадиий-эстетик ғояларини, ижтимоий-фалсафий қарашларини эссеистик тасвир принципи олимнинг ижодий методи дейиш мумкин. Ана шу ўзига хос тасвир принциpidан келиб чиққан ижодий йўналиш Иброҳим Ғафуровнинг бошқа мунавварлардан фарқлантириб турган ёрқин индивидуаллигини, шахсиятини белгилаб келаётган устувор хусусиятдир. Ҳатто монографик тадқиқотларига ҳам ана шу ифода йўли ўзгача файз бағишлаган. Олимнинг бетакрор шахсиятини намойиш этган. Жумладан, Мақсуд Шайхзода ижоди фалсафасини, бадиияти сирларини ёритишга бағишланган “Ўртоқ шоир” монографиясини (Тошкент, 1975) таъкидлаш мумкин. “Шайхзода тарих варақлайди” (“Мирзо Улуғбек” трагедиясининг яратилиш тарихидан), “Халқ шоири”, “Шоир Мақсуд Шайхзода”, “Ғовларни енголган сўз”, “Сын двух народов” (озарбайжон тилида), “Неустанный боец в страде трудовой”, “Пламенное сердце поэта” ва х.к. ўнлаб мақолалари ҳам нафақат Мақсуд Шайхзодашунослик илмида, шунингдек, адабиётшунослигимизда ҳам нуфузли ўрин тутди. “Ўртоқ шоир” монографиясида Мақсуд Шайхзоданинг шеърӣй закосини ёритар экан, публицистик-фалсафӣй лирикасининг нафосатини очишга эришган.

Яъни, адабий асар гўзаллик намунасига айланиши учун ижодий ният – бадиий ғоянинг ўзи олийжаноб, эзгу мазмунни мужассамлаштириши лозим, – дейди олим. Бадиий ғоя – бамисоли уруғ. Унинг қанчалик бўлиқлиги, тўлиқ мағзли бўлиши ҳосилнинг баракасини белгилагани монанд ижодий ниятнинг олийжаноблиги адабий асарнинг малохатини тайин этади. Шу маънода, бадиий ғоя асарнинг юраги. Қаҳрамонлару воқеаларга

жон бағишлайди. Англашиладики, мазмуннинг тўлиқлиги шаклнинг ҳам тўқислигини белгилаб бераркан. Асарнинг бадиийлиги мазмуннинг юксак олийжаноб — инсонпарварлик мазмундорлиги билан ифода омукталигини тақозо этаркан.

Бу Иброҳим Гафуровнинг асар бадииятига доир катъий ёқилётган нуқтаи назарларидан бири. Олим М. Шайхзода бадииятини дунёқараши, ижтимоий-эстетик идеали билан узвий боғлиқликда ўрганади. “Тошкентнома”, “Тупроқ ва Ҳақ”, “Мерос”, “Оқсоқол” дostonлари, “Жалолiddин Мангуберди” шеърый драмаси, “Мирзо Улуғбек” трагедияси маданий ҳаётимизда гўзаллик касбиаси сифатида баҳоланади. Мақсуд Шайхзода дунёқарашидаги эзгулик, гўзаллик илдизларини гениал сўз санъаткори Алишер Навоий бадиияти сабоқларидан кузатади (“Навоийда адлу инсоф масаласи”, “Навоий ижодида фольклор мотивлари”, “Бобур ва Навоий”, “Илму маърифатнинг жўшқин куйчиси”, “Классик адабиётининг улуг сиймоси” ва ҳ.к. асарлари). М.Шайхзоданинг “Гениал шоир” рисоласи (“Навоийнинг сиёсий қарашлари”, “Навоий гуманизми”, “Навоий ижодида аёл образи”, “Хамса”да муҳаббат проблемаси”, “Навоий — ўз даврининг энг маданий кишиси”, “Навоий илмпарвар”, “Навоийда ватанпарварлик ва интернационализм”) ҳамда уч мақоладан таркиб топган “Устоднинг санъатхонасида” тадқиқотида илгари сурилган миллий, башарий қадриятлар талқини орқали орттирилган ижодий таъсир-тажрибалар хусусида мушоҳада юритади. М.Шайхзода ижоди сув ичган дарёлар (Алишер Навоий, Бобур, Фурқат, Низомий Ганжавий, Шота Руставели, Пушкин, Чехов, Шевченко, М.Горький, В.Маяковский, Самад Вурғун ва ҳ.к.), ирмоқлар ва булоқларнинг адабий асослари, илдизлари тарзида кузатилиши ҳам

эътиборли. Ва улар яхлит умумлаштирилган ҳолда М. Шайхзода маҳоратини шакллантирган, бадииятини юзага келтирган омиллар тариқасида кузатилади.

Бу ўринда И. Ғафуров қарашлари орқали аёнлашаётган бадииятнинг яна бир муҳим қирраси кўзга ташланади. Хусусан, бадиий ғоя гўзал, олийжаноб бўлиши, инсон манфаатларини ҳимоя қилиши баробарида ҳақиқатни ёқлаши, ҳақиқатни тасдиқлаши лозим. Ҳақиқат гўзаллик билан омукталашган ҳолда бадиий асарнинг икки қанотини ташкил этади, дейди олим. Шу тариқа ҳақиқат гўзаллик хизматиға камарбаста бўлаётир. Агар эътибор берсак, ҳар икки тушунча (гўзаллик, ҳақиқат) фалсафий мазмуни билан яхлит ялакат. Бир мағзнинг икки бўлаги тариқасида англашилади. Алалхусус, бадиий ғоя маънавий-ахлоқий қадриятларни ёқлагани, инсон руҳониятини бойитишға қаратилгани боисидан ҳам гўзаллик маснадига эға. Демак, у ҳақиқатни тасдиқлашға хизмат қилаётир.

Бу – И. Ғафуровнинг асар бадииятиға доир қарашларининг яна бир муҳим қиррасидир.

Олим ўрганаётган масаланинг рангин қирраларини камраб олишға, таҳлил объектиға тортишға интилади, дедик. Шу тариқа М.Шайхзода ижоди таъсирланган қимматли манбаларнинг ижтимоий-фалсафий, бадиий-эстетик тафаккур тараққиётидаги ўрни-аҳамиятини ҳам таъкидлашға эришади (“Ғазал мулкининг султони”, “Навоий ғазалларидаги бир фазилат ҳақида”, “Юксак ғоялар ва чуқур туйғулар куйчиси”, “Ҳайрат ул-аброр” ҳақида”, “Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳақида”, “Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида”, “Ўлмас ошнолар”, “Асрлар оша” ва х.к.). Бу борада Алишер Навоий бадииятидан, фалсафий-эстетик ғояларидан баҳрамандлик туйғулари очиб берила-

ли. Алишер Навоийнинг элпарварлик, миллатсеварлик, умумгуманистик ғоялари асрлар оша яшаб келаётганлигига, куч-қуввати, қудрати инсон муҳофазасига қаратилганлиги, инсон манфаатларига хизмат қилишлиги кенг ёритилади (“Биз ўз ишимизда шоир сифатидаги маҳоратини очишга, мазмунни беришда қўллаган ранг-баранг ифода воситаларини, ўз услубига хос томонларини, ўзбек шеърига олиб кирган янгиликларини кўрсатишга, аynи замонда ижодининг бош бадиий-эстетик йўналишини назардан қочирмасликка интилдик... Шайхзоданинг ижодий камолотини, босқич сайин маҳоратининг ўсиб борганини кузатдик. Маҳоратни ҳаётдан, тажрибалардан, инсониятнинг улуғларидан орттирилган сабоқлардан туғилган ўзлик деб тушундик. Ўзлик деганида ўз оригиналлигини, яъни бошқалар ўрганадиган фазилатларни англадик. Шайхзода ўз ижодида шундай фазилатларни орттира бориш жараёнини текширдик”)¹.

Демак, бадииятнинг яна бир муҳим белгиси бадиий ниятнинг ижтимоий-эстетик идеалга дахлдорлигида намоён бўларкан. Яъни, бадиий асар гўзалликни ёклаши, ҳақиқатни тасдиқлаши баробарида ижтимоий аҳамиятга эга бўлиши ҳам керак экан. Мақсуд Шайхзоданинг ижтимоий-фалсафий идеали, адабий эстетик ғоялари, халқ-миллат тарихининг бадиий концепцияси, Шарқ мумтоз адабиёти анъаналари, ворисийлик – Бедил, Навоий фалсафасининг умумгуманистик моҳияти сингари масалалар ўз тадқиқотчисини кутмоқда.

И.Ғафуров кузатишларида (“Нотиклик шеъриятининг хусусиятлари”, “Ахтариш ва юксалиш”, “Ҳаёт саналари”, “Воқелик ва шеър”, “Ўлмаслар кўшиғи”,

¹ *Иброҳим Ғафуров. Ўрток шоир (Мақсуд Шайхзода ижодиёти). Тошкент. 1975, – 4 бет.*

“Шеър қаҳрамони – тириклик деҳқонлари”, “Достон ҳаваси”, “Тарих варақлаганда”, “Маҳорат калитлари” сингари фасллар) М.Шайхзоданинг бадиий маҳорати ижтимоий воқелик – халқ идеали билан уйғун кузатилади (“...шу кунларимизнинг талабига жавоб берганда у ўзини оқлайди; идеалларимизнинг амалга ошишига хизмат қўшади”; “... одамларда гўзалликка бўлган интилиш, адабиётга маънавий камолот сингдирувчи манба деб қараш тобора кучайиб бормокда. Бундай қараш, қолаверса, ҳар бир асар қимматини белгиловчи мезон бўлиб ҳисобланади”). Демак, англашиладики, адибнинг ижодий нияти давр нафаси, миллат идеали, ҳаётий эҳтиёжлар билан уйғунлик касб этган ҳолатдагина асарнинг ижтимоий аҳамияти ўн чандон ортаркан. Демак, асарнинг мазмундорлиги ижтимоий ёхуд маънавий-ахлоқий аҳамиятга эғалиги билан ўлчанар экан.

И.Ғафуров кузатишларида Мақсуд Шайхзода мутафаккир муаллим сифатида намоён бўлади. Шеърларидаги (“Излар”, “Хиёбон”, “Соҳилдаги ўйланишлар”, “Кўрфаз, ёмғир ва чой”) поэтик образлар ташиган “юк”нинг бадиий-эстетик табиатини суратлантириш баробарида туйғу-кечинмадан униб чиққан фикрнинг теран маъно касб этиши, ижтимоий-фалсафий мазмун ила тўйиниши яхлит узвийлик силсиласи сифатида англантилади. Шоирнинг кечинмалари фикрлайди, ўй-мушоҳадаларга чўмади. Ўз навбатида тафаккур замиридан туйғулар сизиб чиқа бошлайди. Кечинмалар фикрининг ўзига хос ҳолатлари тариқасида маънодорлик касб этади. Фикрчан лаҳзалар, ўйчан кечинмалар орқали М.Шайхзоданинг “Дунё боқий” туркумида намоён бўлган маҳорат кирралари ёритилади. Фалсафий шеърятнинг публицистик нутқ, психологик таҳлил билан боғлиқ саҳифалари бирма-бир жонланади.

И. Ғафуровнинг Мақсуд Шайхзода ижодий лабораториясига назар ташлаб, фалсафий асарларининг яратилиш тарихини ўрганиши илмимизда янги СЎЗ бўлди. Фалсафий шеърятнинг бадиий талқин маъноларини кўрсатиш баробарида шоирнинг кўнгил гулшанида унган илҳом-ижод гулларининг тароватини бизга тақдим этади.

Демак, хулоса чиқаради олим, шеър санъат асарига айланиши учун бадиий фикр маънавий-ахлоқий қадрият мақомидаги мазмунга эга бўлиши тақозо этилар экан. Табиат манзаралари, воқелик хоссалари шоирнинг ижтимоий-фалсафий фикрларини очишга бўйсундирилади. (“Сиёсий фалсафий лирикасида пейзаж ўзига хос вазифани бажаради. У шоирнинг кўзлаган, айтмоқчи бўлган мазмунни ёритишга жалб этилади. Манзара ва табиат шоир илгари сураётган ижтимоий ғоянинг куйчисига айланади”, 91-бет.) Демак, ижодкор ҳар бир асарида айтаётган “гап”нинг нечоғлик башарий маънодорлигида бадииятнинг яна бир муҳим хусусияти зуҳур топаётир.

Абдулла Қодирий (“Раъно ва Хайём”, “Роман тарих ойнаси”, “Қодирий сири”, “Замонларнинг улуғ адиби”), Ғафур Ғулом (“Ғафур Ғулом, боғ ва куёш”, “Шарқдан порлаган юлдуз”, “Шеър ва яхшилиқ”), Ойбек (“Шеърга тўкилган юлдузлар”, “Ойбек бизнинг ҳаётимизда”, “Ойбекка тарона”, “Улуғ юракнинг тарихи”), Мақсуд Шайхзода (“Халқ шоири”, “Ҳақгўй адиб ва инсон”, “Шайхзода тарих варақлайди”, “Шеърят найкамалаги”, “Оташқалб шоир”, “Шоир Мақсуд Шайхзода), Усмон Носир (“Қисматнинг овози”, “Юрагида баҳор яшаган шоир”, “Усмон Носир”, “Унутилмаган боғ”, “Умрбоқий шоир”, “Усмон Носир – санъати илҳомий шоир” ва ҳ.к. мақолалари, “Усмон Носир шеърятти ҳақида ўйлар” рисоласи), Миртемир (“Ардокли шоир”, “Шеърят –

юракнинг шуъласи”, “Шеърнинг қалбидаги қахрамон” ва ҳ.к. мақолалари, “Она юрт куйчиси. Миртемирнинг ҳаёти ва ижодий йўли” рисоласи), Зулфия (“Шеърнинг юксак овози”, “Шеърят – мўъжиза”, “Қалбнинг қадрдони”, “Ҳаётбахш нафислик”), Абдулла Қаҳҳор, Ҳабибий, Ҳамид Олимжон, Миркарим Осим, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Мақсуд Қориев, Рамз Бобожон, Ҳамид Ғулом, Саида Зуннунова, Саид Аҳмад ва бошқа сиймолар хусусида тадқиқот-мақолалар яратди. Улар маънавий эҳтиёж тақозоси билан адабиётга кириб келган, бадиият тарихида яшаб қолган сўз санъаткорлари сифатида баҳоланади.

Ушбу санъаткорлар ижодини ёритувчи тадқиқот, рисола ва мақолалари ХХ аср ўзбек адабиёти тарихини қайтадан яратишда нуфузли ўрин тутади. Бадиий-эстетик таҳлилнинг баркамол намуналари тариқасида илмий-назарий тафаккуримиз ривожидида собит ўрни бор. Шеъринг ва насрий жанрлар (роман, қисса, ҳикоя, достон, манзума ва ҳ.к.) тарихини яратишда ҳам аҳамиятли. Хусусан, “Лириканинг юраги” (1982) адабий ўйлардан ташкил топган мажмуа ўтган асрнинг 80-йиллари чоп этилган. Эътиборлиси, у ҳали-ҳануз илмий салоҳиятини, нафосатини путур етказмай асраб келаётир. Боиси унда бадиий сўз эстетикаси, сўзнинг шеърга айланиш ҳолатлари гўзаллик ҳодисаси тариқасида ўрганилади.

“Сиз шеър ёздингиз, оламнинг бир чеккасига нур тушди. Шу нур билан оламнинг бу кезгача ёритилмаган бир чеккаси ёришди. Бу – юракнинг нури... Бу нур кириб бормаган, кириб боролмайдиган, кириб боришга қобил бўлмаган жой йўқ, нарса йўқ, ҳодиса йўқ. Бундай қудратга у юракнинг нури бўлгани учунгина эришган эмас; бу қудратни шуурдан ҳам олган, нур узра нур касб этган, яъни бу – шуур нури... Бу икки нур қўшилиб ёритган

чоғларда қалблар гўзалликнинг олий муддаолари билан сарафроз бўлади. Борликқа куй, куйларга борлик тўлади. Бу нурлар тутшиб оламни муаттарлик, ажиб ранг-баранглик билан тўлдиради; яъни у олам ва одам қалбининг муаттарлигига айланади. Шеър шу маънода юракнинг жуда ҳам ўткир ва шифобахш, ҳаётбахш атри...”¹

Замонга ҳамнафаслик туйғуси бадииятнинг яна бир муҳим белгиси тариқасида талқин қилинади. Одам қалби замон ҳодисаларига беҳад сезгир. Ўзгаришлар, ижтимоий-маданий, сиёсий-адабий кайфиятлар қалбга кўчади, зарбларига таъсир кўрсатади. Шеър қалбнинг самараси, у қалб каби беҳад нозик. Замона қатори одамлар ҳам ўзгараётгани унга қаттиқ таъсир қилади. Шеър – мана шундай ўсиш-ўзгаришлар ойнаси. Унда ғоялар тараққиётини, онг ва маънавиятлар ўсиш тарихини, сифат янгиликлари касб этиш жараёнларини кузатиш ғоят мароқлидир. Шунга кўра Гомер қаҳрамонлари Овидий ва Катулл қаҳрамонларидан, Низомий қаҳрамонлари Навоий, Байрон, Пушкин қаҳрамонларидан, Твардовский қаҳрамонлари Ғафур Ғулом, Эркин Воҳидов қаҳрамонларидан тубдан фарқ қилади. Такрорланмас хислатлари билан ажралиб туради. Яна муҳим бир нуқталарда принципиал яқинлашиб ҳам келади. Уларни ҳаққоният, гуманистик пафос бирлаштириб туради. Улуғвор ҳодисанинг ажралмас ҳалқалари каби қабул қилишга ундайди.

И. Ғафуровнинг хоҳ насрий, хоҳ назмий асарлар таҳлил қилинган мақолаларидан бўртиб турган бир файз бор. Бу – бадииятни ёклаш ва тасдиқлаш. Ҳаққонийлик ва гуманистик (инсонпарварлик) маъно асарлар бадииятини намойиш этувчи етакчи хусусиятлардир. Хусусан, шеър таҳлилига бағишланган асарларида шеърят

¹ *Иброҳим Ғафуров*. Ёш қалбнинг тажрибалари. “Ўзбекистон маданияти” газ., 1980, 17 июль.

тарихини бадий-эстетик ғоялар, қаҳрамонларнинг ўзгариш, ўсиш тарихи деб тушунади. (“Шеър дилларда ёнади”, “Шеърият декабри”, “Шеърият – мўъжиза”, “Шеърнинг қалбидаги қаҳрамон”, “Шоирнинг муроди яхшилик”, “Элни уйғотган чакмоқ”, “Эмраниш: Армон ҳақида ўйлар”, “Эрк ва маърифат шоири”, “Эътиқоднинг тоза чашмаси”, “Қалб зиёси”, “Қуёшча”, “Ҳиндистон онаси чорлайди”, “Муҳаббат маърифати: шеърият ва дostonчиликда инсон образини яратиш ҳақида”, “Шеъриятга садоқат”, “Оқ тонлар қасидаси”, “Оҳанрабо қаерда”, “Назм ҳаммавақт хур”, “Оламнинг хуснига мадҳия: шоир ёди қалбимизда”, “Улуғ юракнинг тарихи”, “Умуминсоният дарди: шеъриятимиз муаммолари”, “Қалбнинг қадрдони”, “Ҳақиқат куйчиси”, “Куйчининг хаёли”, “Кўкракдаги аланга” ва ҳ.к.)

Истеъдоднинг табиати, унинг бунёдкорлик, кашшофлик хусусияти ҳақидаги мушоҳада-муҳокамалар алоҳида йўналишни ташкил қилади. Муҳими, асарнинг умрбоқийлигини, бадииятини белгилаб берувчи устувор омиллар сирасидан дея баҳоланади. Чунончи, истеъдодли, бадий баркамол асарнинг хосияти шундаки, у китобхонда қизиқиш, майл уйғотади. Мазмуннинг оҳорлиги билан ўзига эргаштиради. Истеъдод илгари сурган бадий-фалсафий ғоялари ботинида яшайди. Шу боисдан ҳам жозибали илҳом деб аталган бадий туйғунинг яратувчанлик салоҳиятини бағоят юқори баҳолайди. Асар бадииятини тайин этишдаги роли тенгсиз, дейди. У аклимиз етмайдиган, онг-шууримиздан юқорилаб кетган интуитив-илоҳий куч, дея англатади олим. Шунинг учун ҳам тақлидни буткул инкор этади. Фақат янгилик яратиш унинг бош фазилатидир. Бунда бадий идрок ва ижод бир-бири билан қовушиб кетади. Бири иккинчисини тўлдиради, бойитади. Яна истеъдоднинг

илҳом оғушига чўмган аснолари тансиқ, бебаҳо. Негаки, илҳомнинг бош қонуни – бу табиат руҳи билан гўзаллик қонуниятига асосланган баҳс, мубоҳаса, мусобақа. Уни кўпинча табиатга тақлид ҳам дейишади. Ва лекин, Иброҳим Ғафуров уни илоҳий баҳс, деб тушунтиради. Асрлар оша яшаб келаётган боқий кадрият намуналарининг умрбоқийлигида юксак бадийятнинг сеҳрли тароватини туяди. (“Дўстим, олқишинг керак...” – шоира Ҳ.Худойбердиева ҳақида, “Бу қийин савдо” – Х.Бобомуродова, М.Эгамбердиева, М.Илёсовалар шеърларида муҳаббат мотивларининг куйланиши, “Граждан бўлиб етишмоқ керак: ёшлар ижодига бир назар”, “Ёшлик девони”, “Ёшлик туйғулари”, “Бадий фикрингиз маҳсулдорми”, “Тоза булоқлар”, “Ям-яшил дарахт”, “Ўрток юрак не дейди?”, “Қаердан келганмиз, қаерга кетамиз”, “Ҳавасда аланга бўлмайти”, “Ҳаёт файзи – шеър файзи” ва ҳ.к. мақолалари.)

Олимнинг илмий-ижодий фаолияти серкирра, сергармоқ ва серкўлам, дедик. Бадий таржимонлик, таржимашунослик олим изланишларида бадий ҳақиқатнинг гўзалликнинг жозиб кўринишлари дея англатилади. Таржимада санъаткор тафаккур тарзини, фикрлаш маданиятини қайта яратиш санъатида бадийятнинг ўзига хос жозиб хусусиятини кўради. (“Таржимонлик мутахассислигига кириш” ўқув кўлланма, “Таржима назарияси” (О.Мўминов, А.Қамбаров билан ҳамкорликда) дарслиги, “Нафосатга муҳаббат” – адиб, таржимон Тўхтасин Жалолов тўғрисида, “Европанинг шом юлдузи” – Европа фалсафаси вакили Фридрих Ницше ҳақида, “Таржима эстетикаси” ва ҳ.к. мақолалари). Таржиманинг вазифаси, таржимонлик фаолияти ижтимоий-халқаро аҳамиятли ҳодиса тариқасида изоҳланади. Шарқда қадим-қадимдан касб сифатида эъзозлангани

хусусида тўхталади. Кўҳна замонлардан бери “тил-моч” (тил билувчи ва тил ағдарувчи) ифодаси қўлланилган. Чўлпон “таржимачи” деган атамани ишлатади. Таржиманинг ижтимоий-ҳаётий аҳамияти ҳақида фикр юритар экан, ҳазрат Алишер Навоийнинг ижодий тажрибаларидан мисоллар келтиради. Қутб Хоразмий, Сайфи Саройи, Ҳайдар Хоразмий сингари мумтоз шоирларимизнинг таржимонлик фаолиятларига мурожаат қилади. Ижодий тажрибаларига таяниб бадий маҳорат сирларини ёритишга эришади.

Хусусан, адекват, эркин, эркин-ижодий, сўзма-сўз, оғзаки синхрон таржималарнинг табиати ва ўзига хос жиҳатларига атрофлича тўхталади. У таржимада интерпретацияга алоҳида урғу беради. Таржимада интерпретация том маънода ижодий ходиса. Бир асар ёки китобнинг юзлаб интерпретациялари – талкинлари бўлиши мумкин, дея таъкидлайди. Таржимада аниқлик, умумлаштириш усулларида Чўлпон, Мақсуд Шайхзода ва бошқа чевар сўз заргарлари – мутаржимлар ижодий тажрибасига таянади. Алишер Навоий, Пушкин, Шекспир сингари буюк сўз усталарининг асарларида қўлланилган сўз ва сўз бирикмалар луғатлари бор. Улардан таржима жараёнида ўрганиш фойдали эканлигини айтади. Мақоллар, маталлар ва образли ибораларнинг таржимада аслиятга мослигини таъминлаш учун уларнинг муқобилларини топиш зарур. И.Ғафуров таржимада тасаввур ва фантазияга катта эътибор қаратиш лозимлигини таъкидларкан, фикрини Чўлпон, Усмон Носир, Эркин Воҳидов таржималари мисолида тушунтиради.

Бадий тил асар мазмунини рўёбга чиқарувчи бирдан-бир восита. Бадий адабиёт, шу жумладан, таржима тили ҳам образлилиги, эмоционал-таъсирчанлиги жиҳатидан ажралиб туради. Бадий тил асар қаҳрамон-

ларининг индивидуаллигини таъминлайди. Бу ҳодиса монолог ва диалог, автор ва қаҳрамон тили, бадиий тасвир воситалари туфайли воқе бўлади. “Санъатнинг кўчма маъноси “гўзаллик” дегани бўлади. Таржима ҳам ўз юмуши билан сўзларнинг ифода оламларида бадиий мазмундор, таъсирчан, ҳиссий, ақлий, нақлий гўзалликлар яратадиган бадиият фани соҳаларидан бири ва унинг таркибий қисмига органик тарзда киради... Санъат ҳам, эстетика ҳам бир маънони англатадиган тушунчаларга ўхшайди. Уларнинг маъзида гўзаллик ётади – гўзалликка қараш, гўзаллик яратиш ва гўзаллик яшаш уларни ораларидан қил ўтмайдиган қилиб кўяди”¹. Амалий тасдиғи сифатида мутаржим ўз ижодий тажрибасига мурожаат қилади. Достоевскийнинг “Иблислар” романида қаҳрамонлар характерини яратишдаги сўз яратиш усуллари тўхталади.

“Сўз яратиш усуллари бепоён ва ранг-барангдир, – деб ёзади Иброҳим Ғафуров. – “Иблислар”да “у” олмоқни кўллаб ҳамма вақт ҳам ўзбекча маъно-мазмунга эришиб бўлмайди. Шундай ҳолларда “хабиб”, “устоз”, “хабиба” сўзларини кўллашга тўғри келди. Персонажлар ўртасидаги муносабатлар хусусиятлари шулар билан очилди. Айтайлик, Верховенский билан Ставрогина муносабатлари перипетиялари, оҳангдорликлари. Ё бунга исм-шарифларини такрорлаш билан эришилди” (“Китоб дунёси”, 2016, 8 июнь). Таржимон “жумла”га ҳар томонлама кенг ва чуқур тушунча сифатида қараш кераклигини уқтиради. (“Жумла чиқса, услуб чиқади. Жумла бадиий услубнинг жавҳари ва кимёси. Ширадор жумла бўлмаса, роман, ҳикоя йўқ... Таржимонни биз жумла туйғуси ривожланган, камолга етган киши деб тушунамиз”.)

¹ Иброҳим Ғафуров. Таржима эстетикаси. “Китоб дунёси” хафталиги, 2016 йил 8 июнь, 7-бет.

Таржима натижасида миллий тил бойийди, тасвир воситалари кенгаяди. Абдулла Қаҳҳор Чеховнинг “Злоумышленник” ҳикоясини “Ёвуз ниятли одам”, деб таржима қилган. Шу тахлит таржимоннинг топқирлиги, кашфиётчилиги А.Қаҳҳорнинг Лев Толстой яратган “Уруш ва тинчлик” асари таржимасида қўллаган сўз ва иборалар мисолида изоҳланади. Таржимоннинг ижодкорлиги шундаки, у янги матн яратувчи, сўзларни бадиий истифода этувчи, баён санъати ва маҳоратини пухта эгаллаган шахсдир. И.Ғофуров ўз ижодий тажрибасига оид дил эътирофида ёзади: “Достоевскийнинг романларини таржима қилишга журъат этганда, мен бу олдиндан ўрганиш, асар ва унинг тасвир дунёси ҳақида ҳар томонлама тасаввур ҳамда тушунчага эга бўлиш тажрибаси нақадар муҳим, нақадар ижодий аҳамиятга эга эканлигини ҳар қадамда ўз бошимдан кечирганман”.

Муҳими, ушбу омиллар таржима бадииятини таъминлашга қаратилгани билан эъзозлидир.

ГЎЗАЛЛИКНИНГ ОЛМОС ТАЛҚИНЛАРИ

Таҳлил йўсинлари, эстетик талаб ва принциплар

“Бугун ёзувчилар кечаги кунларда нималар бўлганини қайта баҳолаш ва англаш йўлидан боряптилар, – деб ёзади Иброҳим Ғафуров “Ҳаё – халоскор” китобидаги “Таржимаи ҳол чизгиси”да. – Тарихни теран билиш, миллатни тушуниш, уни ижтимоий карахтликдан халос қилиш, унга эркинлик ва мустақиллик ғояларини сингдириш – ёзувчиларнинг бутун эътибори шунга қаратилган... Бадиий усулларни янгилаш, янгича “ғарбча” фикрлаш майллари ҳам анча кучли намоён бўлмоқда”¹. Ушбу мушоҳада-муҳокамалар Иброҳим Ғафуров адабий фаолияти учун ҳам тўқис тааллуқлидир.

Очиғи, бизда танқидчининг қадрига кўп ҳам етилавермайди. Ваҳоланки, адабий танқидсиз бадиий адабиётнинг қадди-бастини тўлиқ кўрсата олмаймиз. Тасаввур қилиш ҳам қийин. Шу муносабат билан рус адиби А.П.Чеховнинг бир фикрини эслаш ўринли: “Қанчадан-қанча ажойиб, бетакрор ёзувчилар ном-нишонсиз унутилиб кетди. Боиси, уларнинг ижодини муносиб баҳолайдиган танқидчилар топилмади. Менинг бахтим ҳам шундаки, ўз танқидчиларим бор”². Аслида, адабий танқидсиз, танқидчисиз адабиёт ўз ҳолича яшайверади, деган тасаввурлар ҳам йўқ эмас. Танқид-

¹ *Иброҳим Ғафуров*. Ҳаё – халоскор. Мансуралар, бадиалар, адабий-танқидий эсселар, публицистик асарлар. – Тошкент, Шарқ, 2006. 6-бет.

² Чехов о литературе. М., ГИХЛ., 1955. – с. 287.

чи, бадий асарнинг, адиб ижодининг пилигини бир баҳя кўтариш билан кифояланмайди. Айтайлик, ерда битта тош ётибди. Танқидчи шуни кўлига олади, то-залайди, чанг-ғуборлардан халос этади; кейин қанақа эканлигини бизга кўрсатади. Кўрамизки, у мавзолейларни безайдиган бир мармар тош экан.

Танқидчи шунақа. Ҳаёт хархашалари ичида қолиб кетган адибни олиб чиқиб, эл-юртга кўрсатади, танитади. Унинг хизматлари шунақа, олийжаноб. Белинский бўлмаса Пушкин, албатта, буюк ёзувчи сифатида асарлар оша яшаб қолаверарди. Лекин, мунчалик танилмаган бўларди. Унинг буюклигини ўз вақтида биринчи бўлиб айтган Белинский бўлади. Пушкиннинг буюклигини бировлар тушунган, бировлар тушунмаган бўларди. Шунинг учун маънавият тарихида адабий танқиднинг, танқидчининг ўрни, аҳамияти бекиёс. Айтайлик Гегел, Гердер, Белинский, Добролюбов, Бахтин, Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Матёқиб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов сингари мутафаккир мунаққидларнинг хизмати ёзувчиникидан кам эмас.

Танқидчида, бадий асар ёзмаса ҳам, ёзувчилик диди-салоҳияти бўлиши лозим, дейди Иброҳим Ғафуров. Яна, устига-устак, олим бўлиши шарт. Бу – икки шахснинг бир одамда мужассамланиши дегани. Бу – мутафаккир олимликнинг бош белгиси. Бу – асарни таҳлил қилишдаги, адабиёт ва адабий жараён, ёзувчи ва умуман, сўз заҳматкашининг ижодий меҳнати ҳақидаги тафаккур маданиятида, деб биллади. Шу ўринда И. Ғафуровнинг танқидчи сифатидаги бош принципи зухур топаётир.

Иброҳим ака танқидчиликни адабиёт илмининг “серғалва” соҳаси эмас, аксинча, сўз санъати деб биллади. Танқидчининг вазифаси фақат танқид қилишдан

иборат эмас. Ўз адосини тополмаган асарлар танқид қилинади. Ижтимоий-эстетик вазифасини адо этган асарларни халққа танита билиш, эл-юртга кўрсатиш, тарғиб-ташвиқ эта олиш, моҳиятини китобхонга етказиш лозим, деб билади. Танқидчиликни ижтимоий-эстетик тафаккурнинг ажралмас, таркибий бир бўлаги, деб тушунади. Абдулла Қаҳҳорнинг шунга ҳамоҳанг бир гапини Иброҳим ака кўп бор таъкидлайди: “Ёзувчи асарида дилидаги ҳамма гапини айтолмайди. Агар ҳамма гапини гапириб, юрагини тўкиб ташласа – асарини бузади. Шунинг учун танқидчининг вазифаси ёзувчи чала айтиб кетган гаплар пилигини бироз кўтариб қўйиш. Шу тариқа адибнинг айтган ва айтмоқчи бўлган гапларини ярақлатиб кўрсата билиш”. Демак, танқидчи бадиий асарнинг айтилмаган таг маъноли гапларини ҳам кўтариб бериши, ним косадаги тагдор кўмма маънолар моҳиятини айта билиши, мазмунини очиб бериши лозим.

Абдулла Қаҳҳор танқидчиликни кўрпа қавишга ўхшатган экан. Одатда, кўрпа қавилганда игна иш беради. Пахтанинг кўпроқ тушган баландроқ жойи камроқ жойи билан текисланади. Танқидчи ҳам бадиий асарнинг айтилмаган таг маъноли гапларини кўтариб бериши, баланд жойининг мазмунини эса очиб бериши керак. Хуллас, асарнинг моҳиятини ўқувчига етказиш керак. Иброҳим ака адабий танқидчиликни шу маънода тушунади. Аввало кишининг бошига мушкул кунлар тушмасин. Одамнинг бошига бирон-бир қийинчилик тушган пайтда яқин дўстнинг маслаҳати қанчалик асқатса, Иброҳим ака учун адабий асарлар ҳам шунчалик аҳамиятли. Бирон-бир асар ёки ёзувчи ижоди ҳақидаги иши юришмай қолса, Навоийни, Достоевскийни, Ойбекни варақлайди. Шу заҳоти жумбоқни ечгандек, жўягини топгандек бўлади. Хусусан, Абдулла Қаҳҳор

ҳикоялари, Темур Пўлатов қиссалари ва умуман, бадиий маҳорати ҳақидаги ишда (“Қалбнинг адабий доираси”, 1-мақола, “Замонавийлик, ривоят ва ҳаёт”, 2-мақола) Достоевский ва Белинскийнинг эстетик қарашларига кўп мурожаат қилганлигини пайқаш мумкин. У ёзаётган ишига алоқасиз асарларни ўқиса ҳам барибир йўл-йўриқ кўрсатиб тургандек бўлишади. Булар бежиз эмас. “Нега десангиз, китобнинг мағзи доимо миянинг мағзига айланади. У миянинг сонсиз-саноксиз хотира ҳужайраларини қутлуғ билим билан тўлдиради ва одамнинг борлиғига маданий бир шуъла ташлайди”¹.

Хўп, ушбу ҳолатни қандай тушуниш мумкин. Бу, чамаси, мулоҳаза-муҳокама, фикр юритишдаги, асарга ёндошишдаги яқинлик билан изоҳланса керак. Юксак бадииятнинг доимо ўзига жалб қилишлигига сабаб – уларда катта бир дард бор. Бу – ижтимоий дард, адабий дард, фалсафий ва умуман, ҳаёт дарди. Эҳтимол, ўша дард Иброҳим акага юққан бўлса ажабмас. Чунончи, Эркин Воҳидов билан иккисини яқинлаштирган сирли куч – бу дардчиллик бўлса керак. Яъни, гўзаллик билан хунукликни, эзгулик билан разолатни, садоқат билан хиёнатни ва ҳ.к. – тушунтиришдаги муштараклик билан изоҳланса керак. Қайси мавзуда суҳбатлашишмасин, гап айланиб адабиёт орқали айтилиши мумкин бўлган дардли масалаларга келиб тўхтайтиди (“Адабиёт – бирлаштирувчи куч” суҳбатида кузатилганидек). “Яқин-яқингача мендан шеърият нима, деб сўрасалар, гўзал фикрнинг гўзал ифодаси, деб жавоб берардим. Бу жавобим шеъриятнинг жамият ҳаётидаги курашчан ва-зифасини тушуниб етмагандан ёки шеърнинг ҳақиқат садоси, дардли юрак нидоси эканини билмаганимдан

¹ *Иброҳим Ғафуров*. Юрак – аланга. Адабий ўйлар, мақолалар. Тошкент, 1979, 5-бет.

эмас, менинг руҳимга балки гўзаллик олами яқинроқ бўлганидандир; болаликдан шарқ шеърларига оғушта бўлганимдан, шарқ шеърляти руҳида тарбия топганимдан бўлса керак”¹.

Мана, Эркин Воҳидов асарлари бугунги маънавий-ақлий талабга тўлиқ жавоб берапти. “Рухлар исёни”, “Истамбул фожиаси”, “Нидо” ва ҳ.к. асарларини айтиш мумкин. Булар – ҳаёт оқими хусусидаги дардчилликдан; жамият ва инсон тақдири ҳақида доимо ўйлайдиган, фикр юритадиган Эркин Воҳидовдек инсон ва адиб билан маслакдошлик, кадрдонлик, ҳамфикрлик бахти Иброҳим Ғафуровнинг яна бир омади бўлса керак.

Шу нарсани таъкидлаш жоизки, ҳақиқий олим ўзи ўрганаётган объектнинг бевосита таъсирига тез берилади. И.Ғафуровнинг ҳар бир тадқиқоти ва мақолаларида ана шундай таъсирнинг ёруғ белгиларини кўрамиз. Хусусан, “Ҳаётнинг тоза кўзгуси” тадқиқотидаги тил ифодаси Пиримқул Қодировга яқин. Пиримқул Қодировнинг характер яратишда тилидаги шираликни, жозибани англаш иштиёкидан бўлса керак, тадқиқотдаги жумлалар ҳам Пиримқул Қодировнинг ифодаларига ўхшаб кетади. Ҳамид Ғуломнинг қаҳрамон психологиясини яратишдаги тили ва ифодаси эса ўзгача, бошқа олам. Бу – яна адибнинг тафаккур тарзи билан белгиланади. “Ёруғлик куёши” тадқиқотидан эса адибнинг олимга кўрсатган таъсирини нафақат ифода усулларидан, энг муҳими, илмий-бадий тафаккур табиатидан ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, Иброҳим Ғафуров тадқиқотлари, мақолалари ифодасининг табиийлиги билан эътибор қозонади. Яъни, фикр оддий ва содда йўсинда ифодаланади. Фикрлар қулоғи буралмайди, юзига упа-элик

¹ *Иброҳим Ғафуров*. Ўттиз йил изҳори. Адабий ўйлар, мақолалар. Тошкент, 1987, 155-156-бетлар.

суртилмайди, мураккаблаштириш ҳоллари кўринмайди. Зеро, фикрни мураккаблаштириш сунъий равишда илмийлаштиришга ўхшаб кетади; ундай тадқиқотларни ўқувчи ўқиши қийин. И.Ғафуров асарларида илмий терминлар ўринлими, ўринсизми, қалаштириб ташланмайди. Фикр тақозо этган жойдагина илмий терминлар узукка тушган кўздек яраклаб кетади. И.Ғафуров асарларининг ўқишлилик сирларидан бири – бу фикрлаш тарзининг бадий тафаккурга, ёзувчиликка яқинлигида. Хусусан, мавҳум фикр юритишдан кўра конкрет асарлар асосида фикр юритишни яхши кўришлигида. Бу – И.Ғафуров ижодининг бош йўли, услубий изланишларининг асосини ташкил этади.

Ёхуд, Иброҳим Ғафуровнинг шеърятга оид адабий ўйлари, мақолаларини олиб кўрайлик. Чунончи, Зулфия шеърятининг бадий нафосати (“Юракдаги ўт – шеърга айланади”), айтайлик Р.Бобожонми, Шукрулло ёки Шухрат, А.Орипов шеърятни таҳлилидан ажралиб туради. Ёки “Қалбнинг кимё тоши” асарида А.Қаҳҳорнинг “Мастон” ҳикоясини таҳлил қилиш методи “Даҳшат”ни ёритишдан фарқланади. Ҳар бир асар ёзувчидан янгича методни, янгича бадий тафаккурни, янгича услубни талаб қилганидек, танқидчидан ҳам янгича ёндошишни, янгича таҳлил услубини тақозо этади. Шу боисдан И.Ғафуров услуб жиҳатидан бой объектларни ўрганади. Адабиёт материали услубан қанчалик хилма-хил бўлса, бу танқидчининг шунчалик ютуғи. Бир-икки ижодкор фаолиятини ўрганиш билан кифояланиб қоладиган танқидчиларнинг чекланганлиги ҳам шунда. Иброҳим аканинг ютуғи эса ана шу адабий материал хилма-хиллигини “ҳазм қила билишда”. Бу нарса, уларни фарқ қила олишда кўринади. Агар уларни фарқлолмай, маълум андозалар билан ёндошилганда мақсадга

эришолмаган бўларди, албатта. Иброҳим ака XX аср бошидан ҳозирги кунгача Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғ.Ғулом, М. Шайхзода, Миртемир, Зулфия, Ҳ. Ғулом, А. Мухтор, Р. Бобожон, Э. Воҳидов, А. Орипов, М.Аъзам каби бир неча авлод ижодкорларининг бадий маҳорати бўйича алоҳида-алоҳида тадқиқот-мақолалар яратишга эришди. Яъни, бадииятимиз пешволари ижодини бир қадар ўрганишга муваффақ бўлди. Ушбу изланишларни ўзбек насри ҳамда шеърятининг жанрлари тарихи ва назариясини яратиш йўлидаги қутлуғ самаралар дейиш мумкин.

Мунаққиднинг адабиётга қўшган ҳиссаси биринчи галда унинг эстетик қарашлари орқали намоён бўлади. Хусусан, Иброҳим акадаги танқидчилик фазилатлари ичида энг қимматлиси – адабий жараён ва бадий асарлар ҳақидаги мулоҳазаларининг объективлиги, теранлиги, ҳаққонийлигидир. “Гўзалликнинг олмос қирралари” (адабий ўйлар, 1964) асаридан бошлаб “Ҳаё – халоскор” (2006), “Мангу латофат” (2007) тадқиқотларигача ана шу фазилат балкиб туради.

Бадиият – бош мезон. Бу – ижодкорнинг барча асарларидан, адабий жараёндан, адабиёт ривожининг муайян босқичидан келиб чиқадиган маъно. Иброҳим аканинг бадий ижод намуналарини, сўз санъаткори фаолиятини, адабиётнинг ижтимоий-эстетик аҳамиятини белгилашдаги бош принципи ана шунда. XX аср адабиётининг Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Максуд Шайхзода, Миртемир, Зулфия, Асқад Мухтор, Шухрат, С.Аҳмад, Э.Воҳидов, А.Орипов сингари ёрқин намояндалари ҳақидаги, XX аср ҳамда истиқлол адабиётининг ривожланиш хусусиятларига оид ўнлаб китоблари, рисоалари, беш юздан зиёд мақолалари фазилатини белгилаб келмоқда.

Мунаққид эстетикасининг табиати бир қатор фазилатлари, белгилари билан ажралиб туради. Хусусан, ҳаёт ҳақиқатининг бадиий ҳақиқатга айланган маъно кирраларини, бадиий-эстетик аҳамиятини очиб бериш, ифода гўзалликларини асослаш ва шу тариқа маънавий кашшоқликка қарши курашиш Иброҳим аканинг умр мазмунига, эътиқодига айланган. Ижодкор шахсияти билан ҳаёт ҳақиқати ва бадиий ҳақиқатнинг уйғунлигини англаш, мағзини идрок-ифода этиш адабий-танқидий қарашларининг меҳварини ташкил этади. Шу маънода “Ям-яшил дарахт”, “Лириканинг юраги”, “Ёнар сўз”, “Усмон Носир”, “Она юрт куйчиси” (Миртемир ҳақида), “Дил эркинлиги”, “Юрак – аланга” сингари теран тадқиқотларини алоҳида таъкидлагим келади. Улар Иброҳим ака эстетик қарашларининг етакчи хусусиятларини кўз-кўз этиш билан баробар танқидчиликда эстетик таҳлил маданиятининг шаклланишида муҳим ўрин тутди.

Иброҳим Ғафуровнинг бадиий асарга, санъаткорнинг ижодий изланишларига ёндошадиган ўзига хос таҳлил йўсини, эстетик талаб ва принциплари бор. Хусусан, бадиий асар Иброҳим ака учун, аввало, санъат намунаси; сўз санъатининг гўзаллик ҳодисасидир. Абдулла Қодирийдан бошлаб Хуршид Дўстмуҳаммадгача, Ойбекдан эътиборан Эркин Аъзам, Эркин Усмонгача, Зулфиядан тортиб то бир неча авлод ижодкорларининг бадиий маҳорати ана шу нуқтаи назардан ўрганилади. У адиблар бадиий дунёсига шўнғиб, унга сингиб кетгандек бўлади. Улардан ижтимоий, фалсафий, бадиий-эстетик, маърифий, ахлоқий маъно дурларини тегиб чиқади. Бадиий асарларнинг ана шу ёруғ таъсири олимнинг таҳлил ва тадқиқ услубига ҳар гал ўзига хос ўзгаришлар киритганлигини кўриш, кузатиш мумкин.

Хусусан, И.Ғафуровнинг поэтик сўз санъатига оид барча асарларидан шеърый тафаккур латофати уфуриб туради.

И.Ғафуров асарларининг ўқишлилик сирларидан бари – бу фикрлаш тарзининг бадиий тафаккурга яқинлигида дедик. Конкрет асарлар хусусида шоирона завк билан мутафаккирона фикр юритишни яхши кўришлигида. Бу – Иброҳим Ғафуров илмий ижодининг бош йўли, услубий изланишларининг асоси. “Прозанинг шоири” монографиясидан Саид Аҳмад насрининг олимга кўрсатган таъсирини нафақат ифода усуллари-дан, энг муҳими, илмий-бадиий тафаккур тарзидан ҳам кузатиш мумкин. Яна, И.Ғафуров тадқиқотлари ифодасининг табиийлиги ва самимийлиги билан эътиборни тортади. Мушоҳада-муҳокамалари бурама, жимжимадор эмас. Оддий, содда ва шу баробарида бадиий нафосат туйғуси билан йўғрилган. Шу жиҳатдан Мақсуд Шайхзода асарларининг таҳлил йўсини Миртемир шеър-ияти таҳлилидан ажралиб туради. Ёки Усмон Носирни ўрганиш усули Зулфия бадииятини текшириш тарзи-дан фаркланади. Ҳар бир адабий асар ёзувчидан янгича бадиий тафаккурни, янгича услубни талаб қилганидек танқидчидан ҳам янгича таҳлил услубини тақозо этади. Шу боисдан Иброҳим ака ёрқин услубга эга бўлган истеъдодларни ўрганади. Иброҳим ака фикрни далил-лаш санъатини юксак эгаллаган. Чунончи, “Прозанинг шоири” ижодий очерки-монографиясида Саид Аҳмад асарларини шахсияти, дунёқараши, эстетик ғоялари билан уйғунликда ўрганади. Бунда Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор ижодидан инган ёруғ шуъла-ларни, бош маънони очишда пластик тасвир туйғуларини қанчалик ақс эттира олганига диққат қаратади. Саид Аҳмаднинг Абдулла Қаҳҳор даражасидаги маҳорат бел-гиларини шу тариқа кўрсатади. Иброҳим Ғафуров Саид

Аҳмад прозасининг адабий-маданий ҳаётдаги ўрни ва аҳамиятини қайд этаркан, илдизлари Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор насрига бориб боғланади, дейди. “Лекин, унинг прозаси на А.Қодирий, на А.Қаҳҳор ва на Ойбек насрига ўхшайди. Яъни тугал ўхшашлик йўқ. У мустақил ҳодиса... От изини той босади. Бу излар, аввало, С.Аҳмад прозасининг ички жозибасида ўз аксини топади. Росмана айтганда, Саид Аҳмад прозасига Ойбекдан ҳатто порлоқлик ва лиризм, Абдулла Қаҳҳордан лўндалик ва ўткирлик, Абдулла Қодирийдан пластик тасвир туйғуси ўтган. Бу “ўтишлар” айниқса унинг “Уфқ” трилогиясида яққол кўзга ташланади. У С.Аҳмад ижодини ҳодисага ва ҳодисадан ўта мактабга айлантирган китоб”¹.

Ҳаётдаги, воқеликдаги гўзаллик тушунчалари, тасаввурлари билан бадиий асарларда акс этган ақлий-ахлоқий гўзаллик талқинлари ҳамиша катта қизиқиш уйғотади. Ёруғликдек ўзига тортаверади. Айнан ана шу ҳодисани тушуниш ва тушунтиришда мунаққиднинг ўзига хос тафаккур тарзи, идрок-ифода маданияти намоён бўлади.

Иброҳим Ғафуровнинг “Гўзалликнинг олмос қирралари”, “Ёнар сўз”, “Лириканинг юраги”, “Ям-яшил дарахт” сингари ўнлаб рисоалари бадиий сўз эстетикасига бағишланган. Ижодкорнинг бадиий дунёсини ифода этувчи рамзлар, тимсоллар силсиласини англаш ва уни шоирона услубда тушунтириш учун юксак дид эгаси бўлиш керак. И.Ғафуровни адабиётимиз илмининг шоири, деб бежиз айтишмайди. У бағоят инжа эстетик савия соҳиби. Олим “Минг бир кеча”нинг сеҳрли эртаклари, хусусан, “Али бобо ва қирқ қароқчи” ҳақида сўйларкан, ёзади: “Аввал сўзларни сирли хазиналарнинг

¹ *Иброҳим Ғафуров*. Прозанинг шоири. Ижодий очерк. Тошкент, 1981. 4-бет.

калити деб қабул қилган бўлсам, кейинроқ уларда чуқур бир рамз бор каби туюлади. Мен инсоннинг маънавий ҳазиналари учун бадиий тафаккурнинг сўзи мана шундай калит эканлигини тушундим. Сўзларда инсон тафаккурининг алангаси бўлади. “Сим-сим...”ни эслашингиз билан хотирангизда майин ва сира ўзгармас нурли бир чирок ёнади. Мен ўқиган асарларимда шундай сўзларни топсам, ёнар сўз шу бўлса керак, деб суюндим”¹.

Шу ўринда қадимги Шарқ эртақларидаги бир афсона ёдимга тушади. Эмишки, булутларга тўш уриб кўк узра чаппар ураётган Қушча бир зумга қотиб қолибди. Қават-қават осмонлар бағридан отилиб чиққан сирли бир овоз шиддат билан учиб келиб Қушча қаршисида такка тўхтабди. “Ичингдаги сир-салоҳият мен бўлман, бағринга ол”, дебди у. Қушча овозни икки ямлаб бир ютиб юборибди. Овоз ўзининг қош-кўзлари, боши, кўл-оёқлари, қанотлари билан тириклайин Қушча вужудига сингиб кетибди. Шу аснодан у Қушча вужудида яшай бошлабди. Бурро, бийрон, сержило тилига айланибди.

Овознинг сеҳрли мўъжизакорлигини қарангки, у ўсиб-улғайиб Қушча қиёфасини буткул ўзгартириб юборибди. Парвозидан тортиб сайроқи оҳанглари ҳам ўзгача сирли-мўъжизакор маъно касб этибди. Унинг овоз тўлқинлари бир-бирини асло такрорламас экан. Ҳар гал овоз берганда шашти-шиддати, оҳанги мутлақо янгилиги билан такрорланмас мазмунга эга бўлаверибди.

Адабий асарнинг бадиияти, сеҳрли жозибаси ҳам шунақа. Мунаққиднинг бадиий асар нафосатини ўрганиш, тушуниш ҳамда англатишдаги ҳолатини мўъжизакор Қушчага қиёс этгулик. Боиси, у қандай усуллар, воситалар билан бадиий асар гўзаллигини кашф этиш-

¹ *Иброҳим Ғафуров*. Ёнар сўз. Адабий мақолалар. Тошкент, 1973. 2-бет.

га интилмасин, ундаги серкатлам маънолар моҳиятини тўла-тўқис ифодалаб бердим, деб айтолмайди. Бир умр бадиий комил асарга ҳамкор, ҳамнафас яшайди. Ботинидаги ички овози, зоҳиридаги қаноти бўлиб қолади. Адабий асарнинг интеллектуал қувватини, ҳиссий салоҳиятини акс эттиришга уринади; янги-янги ифода имкониятларини топишга интилаверади.

Шу боис, қайси авлод унга бош урмасин, ўз савияси даражасида маънавий-интеллектуал ташналигини қондиради. Асл бадиият намуналари асрлар оша ёмби ёғдусини таратиб тураверади. Ҳар бир муҳиб, ҳар бир авлод қалбига файзиёб ёруғлигини олиб кираверади. Хоҳ Яссавий ёки Навоий, хоҳ Шекспир ёки Чўлпон бадииятими, асрлар оша боқий яшаб қолишлигининг боиси ҳам шунда. Ҳар бир тарихий давр авлоди ўз сажия-салоҳияти даражасида буюк бадиият гўзаллигини тадқиқ этишга, маънолар уқишга ташналик сезаверади.

Ҳар қандай мафқуралар измидан, даврнинг ўткинчи хою ҳавасларидан баланд бўлганлиги боисидан танқидчилик уни “юксак”, “буюк”, “истеъдодли”, “ёруғ”, “порлоқ” ва ҳ.к. сифатлар билан улуғлаб келади. Маънавий эҳтиёж шунчалар ҳадсиз-ададсизки, асл бадиият манбалари шунчалар кўпки, биз ёлғиз Яссавий ёки Шекспир, Лев Толстой ёки Достоевский, Блок ёки Чўлпон ва ҳ.к. очган булоқлардан сув ичиш билан кифояланиб қололмаймиз. Ташналигимиз буткул қонди, деб қониқиш сезмаймиз, тўқис қаноат ҳис этмаймиз. Ушбу булоқларга қайта-қайта бош урарканмиз, ҳар гал ўзгача сурур, ўзгача фарахбахш роҳат, завқ туйғуларини туяверамиз. Шу маънода, маънавий-интеллектуал эҳтиёжларимиз янги-янги булоқларни кашф этишга табиий зарурат сезади. Шу боисдан Европа ва Лотин Америкаси, япон ва хитой, араб ва ҳинд, рус ва Амриқо адаби-

ётларидан, жаҳон бадиияти булоқларидан озукланишга ташналик сезаверамиз.

Ҳар бир иждокорнинг қалб булоғи бетакрор, инжу сувлари бир-бирига ўхшамайди, бири иккинчисини такрорламайди. Иброҳим Ғафуров бадиий сўзни ўта нафис ва ҳассос ҳис этади. Мунаққид эстетикасида бадиий талқинига кўра ўқувчида кечинма, фикр уйғотган ҳар қандай сўз ҳам гўзаллик намунаси. Қачонки, сўзлар инсоний қадриятлар ҳимоясига, тараннумига айлансагина умумбашарий мазмун касб этади. Гўзаллик тимсоли сифатида авлодлардан-авлодларга, даврлардан-даврларга, кўнгиллардан-кўнгилларга ўтаверади. Маданиятларни юксалтиришга хизмат қилаверади. Саид Аҳмаднинг “Иқбол чироқлари”, “Муҳаббатнинг туғилиши”, “Муҳаббат” сингари ҳикояларини таҳлил этаркан, ёзади: “Бундай асарларда кишиларнинг маънавий дунёси асар воқеаси ичига шундай сингдирилган бўладики, китобхон воқеадан мутаассир ҳолда, ундан келиб чиқувчи ғояни сўзсиз қабул этганини ўзи сезмай қолади. Гўзаллик бора-бора унга таъсир қила боради; аммо ҳали ҳам таассуротини аниқ бир фикр орқали ифода қила олмайди. Фақат яширин маънавий таассуротнинг ўзиёқ унинг юрагида доимо сақланиб қолади: муборак ҳис!”¹

Кўринадики, воқеликдан олинган таассурот бизда аввало ҳиссиёт уйғотаётир; юрагимизга таъсир кўрсатиб, муайян фикр кўзгаган ўша омил онг-шууримизда чиройли нарса ёки ҳолат ҳақидаги тасаввуримизни бойитади, тушунчамизни кенгайтиради. Демак, бадиий сўз латифлик хусусиятига эга бўлгач, турфа кечинма ва фикрлар уйғотади. И.Ғафуров бадиий сўзнинг ҳиссий

¹ *Иброҳим Ғафуров*. Гўзалликнинг олмос қирралари. Адабий ўйлар. Тошкент, 1964. 101-бет.

ҳамда фикрий гўзаллигига алоҳида урғу беради. Сўз табиатидаги кечинма ёки ўй-мушоҳадаларни аниқ, тиниқ, жонли ифодалар экан, ҳиссий тафаккурнинг қанчалик теша тегмаган, оҳорли эканлиги кўз ўнгимизда гавдаланади. Яъни, кўркем кечинмаларни, теран тафаккурни акс эттириш баробарида бадиий сўзнинг ўзи ҳам гўзал маънодорлик касб этади.

Ана шу гўзалликнинг маъно қирралари шунчалар шаъшадорки, улар Иброҳим Ғафуров тадқиқотларида бирма-бир ўзлигини кўрсата боради. Хусусан, айтайлик, таҳқир ёки ҳақоратми, ўлим ҳолати ёки жон таслим этиш талвасаси-ғарғарасими, бадиий сўз шундай фожиий воқеа-ҳодисаларни ва бошқа хунук, бадбин, чиркин ҳолатларни ҳам тасвирлашга мажбур. Бу – унинг вази-фаси. Ва лекин, бадиий сўз ўз бурчини шунчалар холис, нафис ва жонли адо этишга эришадик, тасвир объекти қанчалик нохуш бўлмасин, ифода гўзаллиги бизда ҳайрат уйғотаверади. Тасвир объектига нисбатан нафратимиз, ғазабимиз кўзғалса-да, бадиий сўзнинг жонли манзарадорлиги, ақлимизни, кўнглимизни ёруғликка чулғайди. Ана шу тахлит бадиий сўз гўзаллиги теран маънодорлиги ила эстетик таъсир қувватига, ижтимоий аҳамиятга эга. Иброҳим Ғафуров тадқиқотларидаги эстетик таҳлилнинг ўзига хослиги, нафислиги, аҳамияти ҳам ана шунда. “Саодат фалсафаси”, “Тонг тукқан шеърият”, “Эрк масъулияти”, “Шеъриятга садоқат”, “Ғоялар ва қаҳрамонлар”, “Зулфия ҳақида уч мақола”, “Адабий қаҳрамонларга мактублар” сингари ўнлаб тадқиқотлари ушбу кузатишларимиз тасдиғидир.

Сўзнинг бадиий-эстетик таъсир кучи, аҳамияти ифода воситалари тасвир гўзаллиги билан чекланиб қолмаслигидадир; моҳиятан, ҳаётдаги гўзалликнинг ўзи бўлиб қолишидадир. Санъаткор кўзлаган муай-

ни ижтимоий-эстетик мақсадга эришишда тасвирланган объектдан ҳам юксакроқ маъноли гўзаллик тимсолига айланишидадир. Иброҳим Ғафуров бадиий сўзнинг эстетик салоҳиятини шунақа баланд пардаларда тушунади. Сўзнинг юксак бадиийлик салоҳиятини ўқувчига ҳам шу тахлит шоирона йўсинда англатишга эришади.

Далиллаш санъати

Абдулла Қаҳҳорнинг баъзи адиблар ҳақида “улар маҳаллий аҳамиятга эга бўлган ёзувчилар” деган гапни И.Ғафуров тез-тез эслаб туради. Шунга монанд, маҳаллий танқидчилар ҳам кейинги йилларда кўпайиб кетди. Уларнинг адабий асарга, адабий жараён ҳодисаларига назар ташлайдиган ўз “чўкки”лари бор. Бадиий асарларга, ижодкорлар фаолиятига баҳо берадиган “тоғора” – ўлчовлари бор. Ана шу “тоғора-мезон”ларга тўғри келмаган асар ҳам, адиб ҳам танқид ўтида жизгинак бўлади. Ваҳоланки, адабий ҳодисалар ҳеч қачон у ёки бу танқидчи қулочидаги “тоғоралар”га сиғган эмас.

Бадиият – бош мезон. Бу – ижодкорнинг барча асарларидан, адабий жараёндан, адабиёт ривожининг муайян босқичидан келиб чиқадиган маъно. Иброҳим Ғафуровнинг бадиий ижод намуналарини, санъаткор фаолиятини, адабиётнинг ижтимоий аҳамиятини белгилашдаги бош принципи ана шунда. У “Аниклик ис-таб” (1959 й.) мақоласи билан адабиёт даргоҳига кириб келди. Илм даргоҳига қадам қўйганда 22 ёшда эди. Мактаб таҳсили, ТошДУ сабоқлари катта ҳаёт остонасида унга йўлдош эди. Яна, бадиий адабиётга чуқур меҳр-муҳаббат, сеҳрли сўз мўъжизаларини кашф этишга бўлган адоқсиз иштиёқ ҳамроҳ эди. Китобга меҳр, ҳаётни билишга, одамларни тушунишга интилиш, сўз

санъатига нисбатан ошуфталик И.Ғафуровни серзахмат илм ва бадий ижод дунёсига етаклаб келганди. Ҳар бир бадий асар, адабий мақола – бу адабиёт орқали, илм орқали табиатни, жамиятни, одамларни тушуниш ҳамда тушунтириш шаклларида бирига айланди. И.Ғафуровнинг илк мақоласи билан (1959 й.) илмий трилогияси (“Ҳаё – халоскор”, “Мангу латофат”, “Паривашлар мажлиси” (2010) орасида салкам 50 йиллик – ярим асрлик муддат бор. Бир навқирон умрнинг ўзлигини тўла-тўқис намоён этиш даври бадалида ўттиздан зиёд китоблари, беш юздан ортиқ илмий-назарий, таҳлилий, оммабоп мақолалари, бадиалари, мансуралари ўзбек, озарбайжон, қозоқ, тожик, рус ва хорижий тилларда босилиб чиқди. “Сияние слова: думы о современной узбекской литературе” китоби Бокуда чоп этилди. (Я.Қосумов таржимаси, “Язичи” нашриёти, 1979).

Олим асарларини моҳиятан тўрт йўналишга бўлиш мумкин: биринчиси – бадий сўз эстетикаси ва санъаткор маҳорати; иккинчиси – бадий маданиятларнинг ўзаро таъсирланиши ва ҳамкорлик алоқалари; учинчиси – мансуралар, бадиалар, ҳикоялар; тўртинчиси – адабий таржималар. Уларни яхлит ижтимоий-эстетик маъно бирлаштириб туради. Бу – бадий СЎЗ ҳаётини, ақлий-ахлоқий камолотда тутган ўрни-аҳамиятини кашф этишдан иборат.

Иброҳим Ғафуров дастлабки изланишлари биланок нозик бадий диди, юксак адабий савияси, эстетик қарашлари шаклланган олим сифатида ўзлигини танитди. Олимдаги нафис бадий диднинг ниш уриши, эстетик туйғунинг куртак тугиши ва шаклланиши оиладаги муҳит билан (онаси, холаларининг сўзни заргарона ҳис қилиши, ҳар бир гапида байт, мақол-маталлар билан сўзлашлиги), китоб қадри, мактаб муаллимлари, дорил-

фунундаги устозлар, адабий суҳбатлар – бир сўз билан айтганда, ижодий шароит таъсирида камол топди. Аҳмад Яссавий, Сўфи Оллоёр, Машраб асарлари таъсири, “Равшанхон”, “Кунтуғмиш”, “Нигор ва Замон”, “Бобо Равшан”, “Юсуф Аҳмад” сингари дostonлар сабоғи билан боғлиқ кечди. Университетдаги ўқиш-ўрганишлар, изланишлар, суҳбат-мулоқотлар И.Ғафуров шахсиятида куртак туккан эстетик туйғуни шакллантириб, юзага чиқарди. Адабий-танқидий ўзанга, бадиий-эстетик йўналишга солди. Жаҳон классикасидан (Виктор Гюго, Лев Толстой, Пушкин, Гогол, Достоевский, Камю, Фрейд, Конфуций ва х.к.) озиқланиш, Шарқ бадииятидан (Навоий, Бедил, Ҳофиз, Румий, Тҳакур, Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода ва х.к.) баҳрамандлик, уларнинг бадиийлик мезонлари хусусидаги етакчи тамойиллар олим адабий-эстетик қарашларининг мағзини ташкил этди.

Чунончи, биринчидан, ижодкор ўз асарида ҳаёт ҳақиқатини исбот қилиши эмас, кўрсатиши лозим. Бунинг учун силлогизмлар (яъни, икки фикрни такқослаб, маантиқий равишда учинчи фикрга – хулосага келиш) билан эмас, образлар асосида мушоҳада юритиши зарур. Бу – образли тафаккурдир. Иккинчидан, ҳаёт ҳақиқати адабиётнинг ўрганиш предмети экан, демак, ҳаққонийлик бадиий ижоднинг бош шартидир. Гўзаллик эса, ҳақиқат ва соддаликдан иборатдир. Адиб ҳаётни у қандай бўлса шундай, пардозламасдан ва бузмасдан тасвирлаши лозим. Олим англаб етган эстетик кредонинг учинчи шарти маъносига кўра бадиий асарга асос бўлган ғоя предметнинг қандайдир бирор томони ни эмас, уни яхлитлигича қамраб оладиган конкрет ғоя бўлиши керак. Тўртинчидан, бадиий асарнинг шакли унинг ғоясига, ғояси эса шаклига мос бўлиши лозим.

Бешинчидан, фикр бирлигига шакл бирлиги мос тушиши лозим. Бу – бадий асарнинг ҳамма қисмлари яхлит бир бутунликни ташкил этиши лозим демакдир.

Иброҳим Ғафуров ўзбек адабиёти илмида шакланган бадий маҳоратшунослик мактабининг атоқли вакили. Ушбу мактабнинг ўзига хослиги, мунаққид эстетикасининг табиати бир қатор фазилатлари билан ажралиб туради. Хусусан, ҳаёт ҳақиқатининг бадий ҳақиқатга айланган маъно қирраларини, бадий-эстетик аҳамиятини очиб бериш, ифода гўзалликларини асослаш ва шу тариқа маънавий қашшоқликка қарши курашиш олимнинг умр музмунига, эътиқодига айланди. Ижодкор шахсияти билан ҳаёт ҳақиқати ва бадий ҳақиқатнинг уйғунлигини англаш, мағзини идрок ва ифода этиш – адабий-танқидий қарашларининг меҳварини ташкил этади.

Шу маънода “Дил эркинлиги”, “Мангу латофат”, “Ҳаё – халоскор”, “Лириканинг юраги” сингари асарларини, фикри теран тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш жоиз. Улар олим адабий қарашларининг етакчи хусусиятларини намоён этиш билан баробар танқидчиликда эстетик таҳлил маданияти ривожда муҳим ўрин тутди.

Адабий жараёнда дабдабазлик, риторика, тақлидчилик палак ёзган 60–70-йилларда Иброҳим Ғафуровнинг “Гўзалликнинг олмос қирралари” (адабий ўйлар, 1964), “Усмон Носир” (1967), “Жозиба” (1970), “Ёнар сўз” (1973), “Ўртоқ шоир” (1975) китоблари адабий-танқидий тафаккурни ловуллаштириб юборган эди. Бадий асарни таниш, ўқиш, уқиш ва маъносини чақиш борасида илмимизда янги босқич бўлди. Адабий жараён ҳодисаларини гўзаллик қонуниятлари нуқтаи назардан эстетик таҳлил қилиш, баҳолаш маданиятини кучайтирди. Олим тадқиқотларида катта бир дард бор.

бу – ижтимоий-фалсафий, ва умуман, ҳаёт дарди. Халқ, миллат, жамият ҳақида ўйлайдиган, фикр юритадиган адиблару асарлар доимо диққат-эътиборида. Адабиёт орқали айтиладиган ҳаёт дарди, миллатнинг ўтмиши, бугуни ва келажаги билан боғлиқ масалалар, шахсни камол топтириш дард-ташвишлари – дардчил адиблар асарларида илгари сурилаётган бош маъно. Шу жиҳатдан И. Ғафуров асарлари таҳлил йўсини, идрок ва ифода тарзи билан ҳам бир-биридан фарқланиб туради.

Иброҳим Ғафуров фикрни далиллаш санъатини юксак эгаллаган. Мантиқий тафаккур орқали қиёсларга–бошқа асарлар ва ижодкорларга тез-тез мурожаат қилади. Мустақил нуқтаи назарини исботлайди. Чунончи, Абдулла Қодирийнинг бадиий маҳорати ёритилган мақолаларида – “Қодирий сирини” тадқиқотида (Раъно ва Хайём) Шарқ классикасига, Робиндранатх Тҳакур ижодий тажрибаларига кўплаб мурожаат қилади; қиёсларга, чоғиштиришларга берилади. Абдулла Қодирийнинг бош маънони очишда бадиий воситалардан қанчалик усталик билан фойдаланганига, бадииятга қанчалик хизмат қилдира олганига диққат қаратади. А.Қодирийнинг Тҳакур даражасидаги маҳоратини шу тариқа кўрсатади. А.Қодирий ўз маҳорати билан Тҳакур даражасидаги улкан санъаткор, деган фикрни илгари суради. Ана шу далиллаш асосида мунаққиднинг ўзига хос оригинал фикрлаш тарзи юз кўрсатади. Негаки, бошқаларга ўхшаб далиллаш мумкин эмас. Қай даражада далиллаш олиш мунаққиднинг профессионал маҳоратини ҳам белгилайди. Кичик ғоя ёзувчининг маҳорати туфайли катта ғояга айланади, – дейди И. Ғафуров. – Энди, катта мақсадлар бадиий ифодадаги жўнлик сабабли арзиманган, майда ғояга айланиб қолиши ҳеч гап эмас.

Адабиётшунос олим ҳам ёзувчи, мусаввир сингари ижодкор. Унинг Одам ва Оламни билишга, англашга, тушунтиришга қаратилган ўз нуқтаи назари бор. Гўзаллик ва хунуклик, дўстлик ва макр-риё, садоқат ва хиёнат, эзгулик ва зулм-залолат сингари боқий масалалар минглаб йиллар давомида суяк суриб келади. Ҳозир ҳам бор, кейин ҳам бўлади. Ҳаётда ноҳақликлар, адолатсизликлар, бадбинликлар шунчалар болалаб кетганки, хиллари – кўринишлари шунчалар кўпки, бартараф этишга ижодкорларнинг куч-қуввати ҳам, қурби ҳам етмайди. Шундай экан, бошга тушганини кўз кўради, дегандек қўл қовуштириб ўтираверадими? Зулм-залолат, адолатсизлик кирдикорларига дош бериб, урганингиз ун оши, сўкканингиз сўк оши, дегандек мум тишлаб қолаверадими?! Йўқ, адибнинг, олимнинг ҳам ўз айтар сўзи, фаолият майдони бор. Бу – бир варақ оқ қоғоз. Мабодо, кўргуликлардан тўйиб кетиб, дод-вой солса, дарди дунёсини дастурхон қилса, уни хаёли фаромушлиқда айблашлари мумкин.

Шундай экан, адабиётшунос олим мақолалари, эсселари, суҳбатлари орқали ўз фикрларини англатади. Кўп ҳолларда бадий асарлар таҳлили асосида ҳаёт – одамлар – жамият тўғрисидаги ўз ҳақиқатларини билдиради. Кўнглининг туб-тубида, нигоҳлар етмас авроқ-авроқларида асраган кечинма-мушоҳадаларини оқ қоғозга тўқади. У оқ қоғоз билан ёлғиз қолганда дил кулфи очилиб кетади; қалбининг қатимларида яшириб келган асрорларини Сўзга топширади. Сўзлар энди ижодкор кўнглининг, олим маънавиятининг кўзгусига айланади.

Иброҳим Ғафуровнинг биргина Абдулла Қодирий асарлари хусусидаги кузатишларини оладиган бўлсак, “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён” романлари асосида мозийга мурожаат этиш орқали гўзаллик туйғусини

тарбиялаш устувор. Абдулла Қодирий яратган қахрамонларини (Отабек, Кумушбиби, Раъно, Анвар) худди эртақлардагидек қабул қиладилар, дейди мунаққид. "...Отабек билан Кумуш, Раъно билан Анвар, уларни ташки оламга боғлаган муносабатлар, муомалалар, мулоқотларда... беғуборлик бор. Беғуборликни фақат эртақларда учратиш мумкин. Поклик, соддалик ва ҳалоллик бор – фақат эртақларда учратиш мумкин. Жўмарлик, тантилик, самимийлик бор – фақат эртақларда учратиш мумкин. Ўз сўзи ва эътиқодидан тоймаслик бор – фақат эртақларда бўлиши мумкин. Ўз даври, ўз муҳитининг ахлоқ ҳамда одоб рукнларига тобелик, буйсуниш бор – эртақларда бўлиши мумкин"¹.

Олим қахрамонлар фаолиятига (қочиш, таъқиб, кек-ҳасад, қирғин-адоват, адолат учун тик туриб талабини ва ҳ.к.) назар ташлаш баробарида китоблар кўнглини ўқийди. Ва яна Абдулла Қодирий романлари биз – китобхонлар кўнглини ўқиётгандек туюлади. Негаки, улар кўнглимиздан акс-садо топиб, ботинларга кириб кетгандек англашилади. Одам ўзи билан ўзи ёлғиз қолган асноларда дил доғида қовурилиб, жизғинак тортиб ўтиши мумкинми? Биргина синмас ҳақиқат бор: ёлғизлик ёлғиз Аллоҳга хос. Тўғри, банда жуфт яратилган. Ва лекин, у танҳо қолган асноларда мададкори бор (Ёлғизнинг ёри Худо). Қодир Эгам бандасини ўз йўлига солади; табиат, жамият кучоғига йўллайди. Ўзига ўзини емиш қилмайди. Ҳаётдан, тирикликдан ўз насибасини юлиб олишга даъват қилади. Адолат, гўзаллик учун кураш йўллари китоблардан, ҳаётдан ўқишга ундайди; "ўз йўлига" солади. И.Ғафуров Абдулла Қодирий бадииятини Тҳакур, Вальтер Скотт асарлари билан

¹ Иброҳим Ғафуров. Қодирий сирини. "Саодат" ж., 1989, 9-сон, 8-бет.

тенг, ёнма-ён кўради. Уларда акс этган ҳаёт ҳақиқатларини бадииятнинг мумтоз мезонлари сифатида кузатади. Шафқатсиз тарих ҳақиқатлари, факт-маълумотлар ҳаққонийлиги бадиий асарлар умрзоқлигини таъминловчи бош омиллардир, дея уқтиради.

“Аччиқ фожиали ҳақиқат. Фақат ҳаётнинг тасвири қанча теран ва рост бўлса, у шунчалар гўзал эртақларга ўхшаб боради ва охири эртақка айланади. Абдулла Қодирий романларида тарихий даврда бўлиб ўтган тўқнашувлар, курашлар, адолатсизликлар билан адолатнинг юзма-юз келишлари жуда кескин бир тарзда кўйилади. Бу жиҳатдан Қодирийни инглиз тарихий романаписи Вальтер Скоттга жуда яқин кўраман. Вальтер Скотт романларини юрагингизни қисимлаб ўқийсиз. Романга киргандан бошлаб то тугатмагунча юрак юксак пардадаги тўлқинланишдан ҳеч пастга тушмайди. Қодирий романларида ҳам шундай”¹. Олим талқинида тарихий ҳақиқат бадиий гўзалликнинг олий кўриниши, кўркем ифодасидир, деган қараш етакчи. Мозий ҳақиқатлари шундай катта кучки, у бир умр сақланиб қолажак хотиралари билан нажиб. Яъни, онг-шууримиздаги тафаккур қувватини, кўнглимиздаги туйғу-кечинмалар маданиятини шакллантиради. Бу нарса жўнгина амалга ошиб қолмайди. Абдулла Қодирий романлари бизни тасвирланган тарихий давр муҳитига олиб киради. Ўша олис мозий ҳаёти оғушида бирга яшаётганингни пайқамай қоласан. Одам ўзини бу очунда ўткинчи – чумолидек, бир ҳашаротдек ҳис этмайди. Аксинча, ўзида ғайриихтиёрий қувватни туя бошлайди. Тириклиги бадалида одамларга яхшиликлар қилиши, гўзалликлар яратиши, банда бир томчи сувдек тўкилса тупроққа шимилиб йўқ бўлиб кетадиган,

¹ *Иброҳим Ғафуров*. Қодирий сири. “Саодат” ж., 1989, 9-сон, 8-бет.

бадар унутиладиган ўткинчи нарса эмаслигини, Ўзи ҳам қадрият эканлигини англай бошлайди.

Инсон етти пушти – авлод-аждодлари қанчалик ёрқин шахслар бўлганлигини, ақл бовар қилмас моддий ва маънавий қадриятлар яратилганлигини билган сари ўз-ўзига эъзози орта боради. Одам насли шамолдаги гўзгок эмас; аксинча, улкан ҳаёт дарахтининг бир бўғини, новдаси. Ўз илдизларини билган сари кўнглидаги гурур уруғи униб-ўсиб салобатли ифтихор дарахтига айлана боради. Қачонки одам ўзини шиддатнок, пўртанавор дарё тўлкинларида ҳис этса, қудратли силсилага мансублигини англайди. Энди уни ҳар ким ноғорасига ўйнатиб, йўриғига йўрғалата олмайди. Ким нима деса олдига тушиб лўкиллаб кетавермайди. У талотўп оломоннинг лақми лаққаси эмас. У ёрқин Шахс, банда қандай ҳаётни орзуласа, қандай яшамокчи бўлса, аввало авлод-аждодлари кечмишини беш қўлдек билиши шарт экан. Ўз шажараси, халқи-миллати ўтмишини билмаган кимса илдизсиз каврак. Қовжирайди-қолади.

И.Ғафуров тарихий асарлар мутолааси орқали гўзаллик туйғусини ўстиришга, тарбиялашга катта урғу беради. "...Мен Қодирий ва унинг романларини дунё адабиётларида ва умумдунёвий нисбатларда Вальтер Скотт ва унинг романлари ёнига қўйгим келади. Шарқона рангин ҳаёт. Шарқ одамлари, уларнинг турфа муносабатлари, муомала йўсинлари, қалб тепкилари, одоб-ахлоқ доиралари, маданий даражалари, ўта нозик ҳиссиётлари уммонлари ва шу уммонларнинг тинимсиз суратда мавжланиб, жимирлаб ётишларига кўра мен Қодирий ва унинг асарларини Шарқнинг ҳассос ва беадад донишманд адиби, серхаёл Робиндранат Тҳакурга, унинг гўзал асарларига қиёслагим, уларнинг ёнига қўйгим келади. Тҳакур ва Қодирий – булар қанчалар яқин

одамлар. Қанчалар ўхшаш сиймолар!” (“Саодат” ж., 1989, 9-сон, 8-бет).

Англашиладики, мунаққид Абдулла Қодирий романлари мисолида тарихий асарлар ўқувчининг инсон ҳақидаги тасаввур-тушунчаларини беҳад кенгайтириб юборишига диққатимизни қаратаётир. Инсон тирик экан, буюклигу ожизлик, юксаклигу тубанлик, фазилату иллатлар ёнма-ён яшар экан. Инсон ўз халқи тарихининг нурпош саҳифаларидан бохабар бўларкан, ўзи ҳам ана шу баланд маснадларга талпинаркан. Руҳан ва ақлан ўсишга майли, рағбати ортади. Бу – мустаҳкам маънавий асосни яратиш демакдир.

Тҳакур билан Қодирийни ўзаро киёслар экан, икки буюк сиймонинг инсонни тушуниши ҳамда тушунтиришига эътиборимизни кучайтиради. Адолат туйғусининг руҳоний гўзаллик билан ҳаёт ҳақиқати уйғунлигига эришиши масаласини вобаста англатади. Бу нарса, биринчи навбатда, қалб қашшоқлигини бартараф этади. Зулм-ёмонликнинг катта-кичиги бўлмаганидек, гўзалликка эш туйғу маданиятининг майда-чуйдаси йўқ. Барчаси эзгуликка хизмат қилади. Кўнгишлар маърифатини бойитиш баробарида жамиятнинг ахлоқий савиясини юксалтиришга қаратилган. Тарих – бу эзгулик билан ёвузлик кўринишларининг боқий кураш жараёнлари демакдир. Адибларимиз, шу жумладан, А.Қодирий ҳам ана шу бухронда инсондаги юксак одамийликни алқайди. Боқий башарий қадриятларни (гўзаллик, адолат, эзгулик) ҳимоя қилади.

Абдулла Қодирий учун тарихий воқелик бир восита. Мозийга мурожаат этиш асосида халқимизнинг қанчалар юксак ахлоқий маданиятини, ақлий салоҳиятини ёритади. Тарих саҳнида кечган тақдирлар инкишофи адибнинг адабий-эстетик муддаосидир. Ва шу тариқа

қалблардан қалбларга йўл очади; миллатнинг бирлигини таъминлайди, бошини ковуштиради. Ушбу жарафидда шарқона одоб башарий ахлоқий кадриятларнинг ўзак асоси, таянчи сифатида талқин этилади. (“Шарқ романчилигининг бир қарашда илғаш ва англаб олишнинг қийин сири бор. Мен буни инсон юрагининг азалий мавжларини ифодалашда кўраман. Мен буни одобнинг неча минг йиллар ичида ўта сайқалланиб кетган мавжларини бениҳоя нозик қилиб ифодалаш қудратида кўраман. “Меҳробдан чаён”нинг охириги “Кўрқинч бир жасорат” бобини эслаб кўринг-а. Султонали ва Сафар дўстлари Анвар ва Раънони қочириб шаҳарнинг юксак кўргони деворларидан арқон боғлаб кўрғон ташқарисига тушурмоқдалар. Ҳақиқатан ҳам жуда кўрқинч манзара. Қодирий уни ўта қилқалам билан чизади. Бунда Тҳакурча тасвир қудратини кўргандай бўламан”. Ўша журнал, 8-бет.)

Ҳар бир соҳа ижодкорининг ўз фаолият майдони бор. Хусусан, деҳқоннинг иш юритиш худуди – бу экин-зорни, экин-тикин даласи, дов-дарахтларни парвариш қиладиган боғ-роғи. Даласида эгат оралаб экинига сув тарайди, чопиқ қилади. Меҳрини, меҳнатини “ижод” майдонига тўкиб солади. Муҳаббати ихлосини ҳосилнинг баракали бўлишига бағишлайди. Деҳқон экин-тикинни билан тиллашади, боғбон боғ-роғи билан ҳамроз дўстлар сингари сирлашади, сўзлашади. Ёзувчининг эса ижод майдони – бу инсон – кўнгил олами; руҳониятдаги бўҳронлар, тўфон-қасирғалар, эврилишлар жамият психологияси билан узвий боғлиқликда тадқиқ этилади. Драматургнинг фаолият майдони – бу сахна; рассомники тўрт энлик қоғоз; кулолники – эшилган, ийланган бир тоғора лой; ҳайкалтарошники харсанг тош. Ушбу ижодкорларнинг кўрсатажак “каромати”, ха-

ёлот-тафаккур – туйғу-кечинмалар омухталиги ана шу “объекти” доирасида кечади. Ана шу фаолият майдонларисиз иждокор ўзини, ўзлигини йўқотади.

Энди, ушбу жараёнда қизиқ бир ҳолат бор. Ҳассос шоир Рауф Парфи билан ўзаро суҳбатларимизда теша тегмаган бир гап айтганди. “Ўзини кўзгуга соладиган шоирлар ҳам, кўзгуга солмайдиган шоирлар ҳам бор. Биринчилари одамларга ёқишга ҳаракат қилади; иккинчилари ўзини ўртаган, ҳаяжонга солган саволларга жавоб ахтариб, дунёсига кўмилиб яшайди. Ўз дарди дунёсини ошкор қилиб ўзи билан овоз чиқариб сўзлашади; буткул олам эса уларни тинглайди”. Бу – асл санъат намунасининг юзага келиш аснолари демакдир.

Иброҳим Ғафуров Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романи қаҳрамонлари ички дунёсини тасвирларкан, инжа назокат аломатларига диққатимизни қаратади. Халқимиз донишманд, билиб айтиб қўйган: мулла билганини ўқийди, бўзчи билганини тўқийди, деб. Ҳар ким севган, қўлидан келган юмуши билан банд бўлгани жамиятга кўпроқ наф келтираркан. Ошпаз ҳам, деҳқону боғбон, мусаввиру ҳайкалтарош ҳам давлат, миллат манфаатларидан четда қолиши мумкин эмас. У қайси мамлакатда яшар экан, ўша салтанатнинг сиёсий фаолиятдан бохабар бўлишга интилади. Ва лекин, бу деган гап, ошпазнинг унар-унмасга, ўринлими-ўринсизми, сиёсатга бурун сукаверганидан кўра мазали таом тайёрлаб хўрандалар кўнглини овлаши, саломатлигини мустаҳкамлаши кўпроқ наф келтираркан.

Аёнлашяптики, қайси соҳада иш юритилмасин, кўнгил – меҳвар. Ислом дунёсининг барча йўллари Маккаю Мадинада туташганидек, ёруғ дунё гирдиқуюнлари кўнгил маъвосига келиб боғланыпти. Кўнгиллардан сув ичаяпти.

Мунаққид Абдулла Қодирийнинг қахрамонлари руҳониятини бадиий тадқиқ этишга эътиборни кучайтираётгани бежиз эмас. Зеро, кўнгил зиёси ҳаёт ҳақиқатини англашимизда бир очкич. Инсон ҳаёти кимга ва нимага керак? Тириклик, борлиқнинг мавжудлик сири нимада? Банданинг ёруғ дунёга келишининг боиси нимада, деган саволларга жавоб топа билган инсон учун адабиёт-санъатнинг ҳеч қандай қизиғи йўқ, керак ҳам эмас. Негаки, ҳар бир соҳа ижодкори ўз фаолияти майдонида туриб ҳаёт, тириклик кўндаланг қўйган саволларга жавоб излайди. Мабодо ер курраси ҳаракатдан тўхтагудек бўлса, адабиёт-санъат уни қайтадан ўз йўлига солиб юборишга қодир эмас. Ва лекин адиб ўз иш майдони оқ қоғозни қора қиларкан, шу орқали кўнгилларга таъсир кўрсатади, тафаккурга куч-қувват бағишлайди. Бани одамзодни руҳан ва ақлан қувватлантириш асосида Ер куррасини яна ўз йўлига солиш чора-имкониятларини излайди.

Ёхуд, адабиёт-санъат ер куррасининг қайсидир ҳудудларида ловуллаган уруш оловини ўчиришга кучи етмайди. Қирғинбарот урушларни бартараф этиш кўлидан келмайди. Ва лекин, режиссёр-актёр сахнада, рассом ишлаган суратларида, шоир-ёзувчи сўзи билан урушга қарши тура олсагина маънавий-ахлоқий кадриятларнинг кўзига чўп тушмайди. Дунё тамаддуни – Мағрибу Машриқда, Шимолу Жанубда бўлсин бани одам маънан ва ақлан комилликка етишиш йўллариини излаш билан банд. Борлиқ ва йўқликнинг, тирикликнинг барча ҳақиқатларини англаб етган, мағзини чакқан тирик жон йўқ. Ҳар қадамда номукамалликка урилиб қоқиласан; норасоликларга тўқиниб пешанангнинг ғурра қилиб оласан. Биз қанчалик илмга, бойликка эга бўлмайлик, бу ҳали тугаллик, тўқислик дегани эмас. Шунинг учун ҳам фожиа, комедия, роман, дoston де-

ганлари бор. Одамзоднинг қилмиш-қидирмишларидан дунё йиғлайди; макр-риё, зулм-залолат, ёлғон-қабоҳатларидан аза очиб ёқа йиртади. Ёхуд, сахнага чиқариб ўзини ўзи фош этиши ҳам оламни зириллатгудек қаҳқаҳа кўзгайди. Шу боис адабиёт-санъат инсоннинг ўзи ким, у қандай хилқат, деган саволга асрлар оша жавоб излаш билан банд. Ҳали-ҳануз тугал жавоб тополгани йўқ.

Абдулла Қодирий асарларидаги инсон тасвири шу тахлит турфа фикр-мушоҳадалар уйғотгани, кўзғатгани бежиз эмас. Негаки, ҳар бир қаҳрамон англатаётган ҳаёт ҳақиқати бадиий мантиққа риоя этиши, руҳоний маданиятнинг бирон-бир аломатини нурлантиришга қаратилмоғи лозим экан. “Меҳробдан чаён”даги тасвирга кўра Анвар билан Раънони дўстлари Султонали ва Сафар кузатиб қўйишяпти. Мунаққид ана шу ҳолатдан юксак исломий одоб-ахлоқ белгиларини кўради. Тасаввур қилинг: бемаҳал тун, – дея ўз кузатишларини биз билан бўлишади мунаққид. – Қаҳрамонлар жонларини ҳовучлаб аниқ ўлим чангалидан қочиб боряптилар. Бу ерда тик этган сукунатгина уларга бирдан-бир иттифоқчи. Энди рус ёки Европа адибининг бу эпизодни қандай ёзишини бир тасаввурга келтиришга ҳаракат қилиб кўринг. Яна билмадим-у, уларнинг тасвирида ҳаёт ва ҳолат ҳаққонияти бу ўринда шуни тақозо қилишяптики, Анвар ва Раъно сўзсиз, шарпасиз, қилт этган товуш чиқармай қоронғулик қўйнига кириб ғойиб бўлардилар. Шунда ўзларининг ҳам, халоскорларининг ҳам жонларини қаттиқ хавф остига қўймас эдилар. Чунки, деган бўлишарди ўша реалист адиблар, бу ерда қаҳрамонларнинг хайрлашувлари ортиқча. Вазият хайрлашишни кўтармайди. Ҳар қандай ортиқча ҳаракат қаҳрамонларни фош қилишга олиб келади. Ва улар бу каби ўз тахминларида албатта, ҳақ чиқардилар. Хўш,

нега унда Қодирий бу хайрлашувга алоҳида урғу бер-
пти. Қил сиғмайдиган тешикка туяни сиғдирыпти?..

“Қодирий афтидан, бу ерда вазият ҳақиқатига ва
мантигига эмас, қахрамонларнинг ҳақиқати ва мантиги-
га риоя қилади. Анварларнинг одоби шундай. Тарбияси
шундай. Улар одобга ҳар қандай мушкул вазиятда ҳам
амал қиладилар. Одоб уларнинг қонларига сингган ва
уларча вазиятга кўра ўзгариб турадиган нарса эмас.
Таъбир жоиз бўлса, одобни ўлимдан ҳам афзал билади-
лар. Анвар ҳалокатдан қутулгач, ўзини Худоёрга тутиб
бериб, Султоналини ўлим чангалидан халос этмаслиги-
ни тасаввур қилиш мумкинми?” (Ўша журнал. 8-бет.)
Дарҳақиқат, мунаққид таъкидлаганидек, Анварга ўз
жонидан кўра лафз, мардлик, ҳалоллик афзал. Шунинг
учун у Султоналини кутқариш йўлида жонидан кечади.
Бу қахрамонлар учун инсоний муносабатлар даражаси
ҳар нарсадан юқори туради. Шунинг учун ҳам вазият
канчалар хатарли бўлмасин, Анвар ва Раъно ўз дўстла-
ри, халоскорлари бўлган Сафар, Султонали билан хайр-
ланмасдан кетолмайдилар. Шунинг учун Қодирий ўз
қарим ва қарима қахрамонлари нуқтаи назаридан иш
кўради. Ва улар ўлимдан қочиб бораётганларида ҳам ўз
инсоний гўзал қиёфаларини асло йўқотмайдилар.

Ҳаёт ҳақиқати маънавий-ахлоқий гўзалликни ўз
табиатига сингдиргани, ва ўз навбатида, гўзаллик
ҳақиқатга тўйингани боисидан ҳам чинакам санъат на-
мунаси бўй кўрсатаётир. Инсон ақли, ахлоқи азиз, му-
қаррам деймиз. Негаки, ҳақиқат ҳаётий тажриба зами-
ридан сизиб чиққани боисидан ҳам санъат маснадига
эга; ҳақиқат – юксак ахлоқий маданият бирга туғилган-
ни, бирга яшагани боисидан ҳам ижтимоий ҳодисага
айланаркан. Шу маънода, Иброҳим аканинг биргина
Абдулла Қодирий асарлари мисолидаги кузатишлари-

да ҳаётий ҳақиқатлар асл гўзаллик тимсолида, инсоний гўзалликлар эса ҳақиқатнинг тасдиғи тариқасида англа-тилади. (“Қодирий миллий онгга гўзаллик ва маърифат гавҳарлари қандай ва қайси йўллар билан кириб бори-шини беҳад теран англар ва биларди. У миллий мада-ний ҳаёт ва миллий-маданий онгимизнинг жавҳари бў-либ етишган эди”. Ўша журнал, 8-бет.)

ФАРОСАТ, АНДОЗ ОҲАНГ ВА СЎЗ ТУЙҒУСИ

Сўз танлаш, сўз қўллаш меъёри ва бадий маҳорат

Мунаққиднинг эстетик ғоялари силсиласида сўз зиммасига юкланган маъно ва бадиият масаласи алоҳида ўрин тутди. “Бизнинг тил”, “Ноёб сўзлар поэзияси”, “Фазл. Фасоҳат. Заковат”, “Дунёни тинглаганда”, “Назм ҳамма вақт хур” сингари мақолаларида сўз танлаш, сўз қўллаш меъёри ва бадий нафосат хусусида атрофлича фикр юритади. Улар ижодкор индивидуаллиги билан боғлиқ бадий санъатнинг муҳим унсурлари сифатида таъкидланади (“...Ноёб сўз қўллашнинг ўз андозаси, Алибек Рустамийга кўра ўз адаб-одоби бор. Айтайлик, динда, фалсафада, эстетикада, маънавиятда андоза бўлганидек, шеърий санъатлар, шеър фанида ҳам андозалар, меъёрлар мавжуд; уларни ҳеч ким бекор қилган эмас. Бизга қолса, шеърий талантнинг тўқсон фоизи – бу фаросат, андоз оҳанг ва сўз туйғусидир. ...Ушбу тўрт нарса мавжуд бўлсагина шеър, гўзаллик, поэтика устида сўзлаш, муҳокама, таҳлил юритиш мумкин. Акс ҳолда қоғоз қоралашдан не мурод”)¹.

Ҳазрат Алишер Навоий сўзни “башар вужуди спехрининг кавкаби ва инсон зоти маъданининг жавҳари”, дея таърифлайди. Биз сўзни, тилимизнинг тароватини, маъно қатламларини яхши биламизми? Таажжубки, бу

¹ *Иброҳим Гафуров*. Мангу лагофат. Бадиалар, рисоалар. 2-китоб. Тошкент, “Шарк”, 2008. – 288-бет.

саволга ҳамма бир хилда жавоб беролмаса керак. Шарк алломаларими, Пушкин, Толстой сингари буюк санъаткорларми, айтмоқчи бўлган фикрларини ифодалашда зарур сўзни тополмай қийналганлари ҳақида ёзишди. Тил алоҳида сўзлардан ташкил топгани боис сўз ва тил ибораларини одатда аралаш қўллаймиз. Аммо тил ҳақида гапирганда норматив ҳолга келган умум-адабий тил билан бадий адабиёт тилини бир-биридан фарқ қиламиз. Бадий тил халқ тилидан озикланади, муттасил бойиб, кўркамлашиб боради. Бинобарин, тил ҳодисалари адабиёт ҳодисалари билан узвий алоқада. Баъзан “ёзувчининг тили образли, метафорали”, деган ибораларга дуч келамиз. Тўғри, нутқимиз рамзларга бой. Тасвирий воситалар ҳам ниҳоятда ранг-баранг. Ижодкор ёзув столига ўтирганда бирон-бир сўз ўрнини бошқаси билан алмаштирмоқчи бўлганда энг зарур ифода дарров топила қолмайди.

Адабиёт – кўнгил очиш воситаси ҳам, бўш вақтни ўтказадиган эрмак ҳам эмас. Бадий асар – юракнинг юрак билан сўзлашувидир. Китобхонни ҳаяжонлантириш, қалбини жунбишга солиш учун шоир айтгандек, биргина сўз минг тонна нутқий рудалар орасидан ажратиб олинади.

“Ўқувчиларга сир ёки нотаниш нарса эмас, – деб ёзади Иброҳим Ғафуров. – Баъзи шеърларни қарасангиз, бари ноёб сўзлар. Худди камёб сўзлар луғати дейсиз. Сўзлар, ташбеҳлар, ундовлар, кўп нукталар чатирлаб ёғилади, ҳамма нарса бордек. Лекин асил шеър йўқ. Андоза, фаросат, гўзаллик бундай шеърлар яқинига йўламай қўйганга ўхшайди. Улар ўрнини аллақандай нотайин архаизмга майллар эгаллаган, айрим ҳолларда бу нарсалар қайсарликка айланиб кетган (мен шундай ёзаман, шундай ёзишга эрким, ҳаққим бор). Лекин ба-

дий фаросат йўклигини, ўзбилармонликни меъёр даражасига кўтариб, уни услубнинг оригиналлиги деб талкин қилиш антиэстетикагагина олиб бориши мумкин. Бадииятда қоидасизлик унинг таназзулидан бошқа нарса эмас. Ҳақиқий ижодий таназзулни авангард ёки модерннинг бўйнига ҳам ағдариш ҳалол гап бўлолмайди” (юкоридаги асар, 288-бет). Иброҳим Ғафуров шоир Икром Отамурод шеърларини (“Шаҳр биру – бирдай шовкин, талотўп, Ҳабис ҳоллар кезар суйкалиб, тайиб. Онам сукунатдан қувват олди хўб, Рухланди, касбининг ёдида ғайиб”) таҳлил қиларкан, ноёб сўзлар ва улар орқали ифодаланмоқчи бўлган ноёб маъноларни уқиб олиш амримаҳол, дейди. Шеърдаги “ғард сина”, “тавин”, “симан”, “қайрона-қайрона”, “тайрона-тайрона”, “айсуслар”, “хаворлаб”, “зўра” ва ҳ.к. сўз ясашлари, камёб сўзлар маъносини уқиш, маъзини чақиш азобдан азоб. Боиси уларни на қадимги туркий луғатларда, на мумтоз адабиёт асарлари луғатларида, на ҳозирги беш жилдлик изоҳли луғатдан учратолмайсиз. На фольклорда, на оғзаки истеъмолда бор. Бу тахлит сунъий сўз ясамалари маънони кучайтиришга эмас, мавҳумликни вужудга келтираётир.

Ижодкорнинг сўз устида ишлаш, изланиш заҳматларини бир қадар тасаввур қилиш мумкиндир. Шоир-ёзувчи маънавий-интеллектуал жамғармасининг катта қисмини узоқ йиллик машаққатли изланишлари бадалида тўплаган сўз хазинаси ташкил қилади. Кундаликлари, ён дафтарларидаги қайдлардан ўша ардоқли сўзни қидиради. Гоҳо булар озлик қилиб, тез-тез сафарларга чиқади; турфа давралардан суҳбатдошлар излайди. Янги, оҳори тўкилмаган сўз керак. Қаҳрамон ички дунёсини, нозик феъл-атворини ловуллашиб очиб юборадиган, кайфият, ҳолат, туйғулар замзамасини

ёритадиган, ўқувчини дафъатан ҳайратга солиб қўйишга қодир сўз керак! Машаққат билан топилган сўзлар рамзли, тимсолли маънони, серқатлам фикрни аниқ ифодалашга керак. Шундагина тил ва тафаккур маънавий алоқага киришади. Бошқача айтганда, ҳис-туйғу мўл бўлгани ҳолда уни ифодалашга сўз етишмаса ёки сўз топилгани билан ҳис-туйғунинг зўрма-зўракилиги, сохталлиги бадиий асарни юзага келтирмайди. “Адабиётнинг биринчи унсури бўлган тил факт-маълумотлар, тушунчалар либосидир” (Гегель).

Сўз санъаткорлари асарларини тугаллагандан кейин ҳам қайта-қайта ишлашдан, кўчириб ёзишдан чарчашмаган. Ўзига, асарларига юксак талабчанлик хусусида кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Ойбек, А.Қаҳҳор, Миртемир ва ҳ.к. адибларимиз ижодий лабораториясида бу хил тажрибалар кўп ва хўб.

Бир куни дўстим Рауф Парфи кўнғироқ қилиб қолди. “Бўшмисиз, келинг, янгилар бор. Шеърлар, қарғишлар (“Сочиғинг қумдан бўлсин”) ёздам. Келаверинг, бирга ўқийлик”, деди. Метронинг ҳозирги “Буюк ипак йўли” (аввалги “Максим Горький”) бекатида “Муҳаммад Юсуф” кўчасига қараб юрилгандаги беш қаватли уйнинг биринчи қаватида ижарада турарди. Ўтиб бордим. Ёзиб, чизиб, ўчириб ўтирган экан. “Она тилим” шеърининг сарбастга солинган, сочма-зинапоёли, насрий шеър ҳамда вазни, туроқ-қофиялари ўлчовли анъанавий намуналарини ўқиб берди. “Қийналяпман, орасидан биттасини танлаб олишим керак; Сизни ёрдамга чақирганим боиси шундан”, деди. Мен ҳам гаранг бўлиб қолдим. Шеърнинг ҳар бир ҳолатдаги кўриниши гўзал бадиият намуналари эди. “Менга қолса тўртталасини сақлаб қолганингиз маъқул. Ҳар бири мустақил, оригинал; бири иккинчисини ҳеч жиҳатдан такрорламайди”;

ледим. Дарҳақиқат, ифодада сўзлар, фикрлар, маънолар қайталанмас, такрори йўқ эди-да. Ҳар бир калима сўз олмосдек шаъшадор жилоланиб турарди. Ўшанда Рауфнинг беҳад сўз бойлигига эғалигига ҳавасим келган, ҳайратлангандим. Кейин янги қоралаган “Туйғулар” туркумидаги учликларидан ўқишга тутинганди.

Айтмоқчиманки, адибга ҳадсиз-ададсиз ижодий тажрибалар (эксперимент) имконияти берилган. Бу унинг ҳаққи-хуқуқи. Ҳеч ким бунга дахл қилолмайди. Ва лекин, ижодий ниятни рўёбга чиқарадиган бош қурол сўз. У мижмағил, мавҳум, чучмал ва ҳ.к. нуқсонлардан холи бўлиши, қават-қават маънолари кўмма эса-да, тушунарли, англамли бўлиши лозим. Ифодада сўзлар топишмоққа, ребусга, криптограммаларга айланмаслиги шарт. Йўкса ўз вазифасини бажара олмаган, ижодий ниятни рўёбга чиқара билмаган ночор ҳолатга тушиб қолади (“Сўзи бўлса-ю, ифодаси бўлмаса, бу ҳам қийин савдо экан. Шунинг учунми, халқимиз оти бору ўзи йўқ, деб кўйган шекилли”)¹.

“Икром шу каби сўз издиҳомлари ичида яшайди, айб эмас. Лекин ноёб сўзлар, ибораларни қўллашда поэтик меъёрни сақлаш бу ҳам бадиийлик ҳамда эстетик диднинг жуда муҳим элементи. Бусиз бадиият талафотга гирифтор бўлади”². Бир ижодкор дўстимнинг камтарона икромига кўра янги шеър учун ҳеч қачон мавзу излаб тентираб юрмайди; нима тўғрисида ёзиш керак, деган масала уни қийнамайди. Ягона дарди, қандай ёзиш кераклигида. Ёзганларини эса сақлаб қолиб, юрган йўлида овоз чиқариб такрорлайди. Шу усул ёрдамида сўз-

¹ *Иброҳим Фафуров*. Ям-яшил дарахт. Адабий-танкидий мақолалар. Тошкент, 1976, – 229-бет.

² *Иброҳим Фафуров*. Мангу латофат. Бадиалар, рисоалар. 2-китоб. Тошкент, “Шарқ”, 2008. – 287-бет.

ларнинг қанчалик ўринли ёки ўринсиз қўлланилганини текшираркан, сатрларга сиғмаган сўзлардан воз кечиб, ўрнини бошқаси билан алмаштирар экан.

Замонлар синовидан, кўнгишлар чиғириғидан ўтиб, бадиият хазинасида қолган асарлар муаллифлари маҳорат пиллапояларига осонлик билан кўтарилишмаган. Уларнинг умри ширин азоблар ичида кечган. Хусусан, ёзганлари қиёмига етган ёки етмаганига шубҳа қилиш, қайта-қайта кўчириб ёзиш; шундаям кўнгли тўлмаган, ёзганларидан қаноатланмаган. Ўз-ўзини имтиҳон қилиш асл сўз заҳматкашининг оддий машғулоти бўлиб келган.

Хусусан, Алексей Толстой ёзувчи, адабиётшунос Юрий Герман билан асарларининг яратилиш тарихига оид суҳбатларида “Сарсонлик саргардонликда” трилогиясининг аксар бобларини ўн тўрт марталаб кўчирганлигини, назардан кечирганлигини айтади: (“Ўн тўрт марта гоҳ ундоқ, гоҳ мундоқ ишлаб кўрдим, қани эпга келса...”) Англашиладики, асарга сўнгги нуқта қўйиши мумкин. Ва лекин ёзувчи меҳнати тугамайди; сайқал бериш давом этаверади. Жалол Икромий “Буҳоронинг ўн икки дарвозаси” асари ҳақида гапириб: “Жудаям кўп вақтни “меъёрига етказиш” ишлари олди. Ўчирдим, ёздим; кўпроқ ўчирдим, албатта. Баъзи жойларни тузатиб, қайта-қайта кўчириб чиқдим...” – дейди. Адиб Вс.Вишневскийнинг “Биз Кронштадданмиз” асари 8 вариантга эга бўлган, лекин драматург ҳеч бирини охири етук вариант дейишга журъат этмаган. Абдулла Қаҳҳор “Синчалак” повести устида ишлаганда кўплаб саҳифаларни ўн уч, ҳатто ўн саккиз мартагача кўчириб ёзган, тузатган. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Улардан чиқариладиган хулоса битта: адабиётга, бадиий сўз маданиятига чуқур ҳурмат, эъзоз-эҳтиром ёзувчиликнинг бош масаласи, бадииятнинг устувор хусусияти.

Она тилимиз ғоят бой ва бўёқдор. Шу тил Абдулла Қодирийдан Хуршид Дўстмуҳаммад, Эркин АъзамҒача, Чулпондан Рауф Парфигача, Зулфиядан Ҳалима Аҳмедовагача, ўнлаб ижодкорларни катта бадиият оламига олиб чиқди. Шу тил фикрлаш воситасигина эмас, янғроқ овоз сифатида миллатни жаҳонга танитди.

Абдулла Қодирий фикрича, “Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак. Ёзувчининг ўзини тушуниб, бошқаларнинг тушунмаслиги катта айб. Асли ёзувчилик айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баробар англата билишда”. Сўз заргари Абдулла Қодирий тил устида кунт билан ишлаш масаласига тўхталар экан, “бир соатда эмас, ўн соатда ёзиш, бир марта эмас, ўн қайта тузатиш” фойдали эканлигини уқтиради. Аллома Ойбек Қодирий асарларининг тили ҳақида шундай дейди: “Ёзувчи халқ тилини яхши билади. Воқеаларни англашиш учун сира қийналмасдан халқ тилининг бой хазинасидан истаганча материал олади... Персонажлар бир хил тилда сўзламайдилар... Шахслар ўзларига муносиб тилда сўзлаб, ўзларининг кимликларини равшанроқ англата оладилар...” Худди шу фикрни Абдулла Қаҳҳорга, Ойбекнинг ўзига, Миртемир ва Зулфияга, Рауф Парфи ва Ҳалима Аҳмедовага нисбатан ҳам айтиш адолатлидир.

Улкан ёзувчиларимиз ўзларига нисбатан қаттиққўллик қилганлари ҳолда, кейинги авлодга ҳам шуичалик талабчан бўлганлар. Собир Абдулла ижодини кузатиб борган Садриддин Айний 1940 йил 17 октябрда С.Абдуллага йўллаган мактубида шоир ғазалидаги нуқсонлар тўғрисида ёзади: “...Сизнинг “Ватан буюрса агар” сарлавҳали, арузда ёзилган ғазалингизни ўқидим. Ғазал яхши чиққан. Фақат мактаъ байтидаги далил билан муддао орасида бироз мантиқий ёпишмаслик бор. Моломики, “кўкдаги куёш Собирга махбуб эрур” яна нима

учун кўкни ошиёна қилишда Ватаннинг буйруғини кутиб туради? Кўкни ошиёна қилиш учун “Кўкдаги қуёшга муҳаббати” етарли эмасми?.. Мен ўйлар эдимки, бу байтнинг биринчи мисраси бундай ўзгартирилиб:

Менинг ягона севиклим Ватан эрур, Собир,

Ватан буюрса агар, кўкни ошиёна қилай, – дейилса.

С.Абдулла устозга миннатдорлик изҳор қилади ва байтни қайта тузатиб ёзади¹. Бу – сўз ўрнига тушмагани, натижада бадийий мантиқ бузилгани хусусидаги мулоҳазадир.

Яна бир мисол. Абдулла Қаҳҳор 1940 йили Саид Аҳмаднинг илк “Тортиқ” тўпламига ёзган тақризида ижтимоий моҳиятга эга бўлмаган ҳикоялар ёзгани ва аксариди мантиқ бузилгани боис “бемаъни”, “сўз бўтқаси” деб танқид қилади. Саид Аҳмад қобилиятли, яхши асарлар ёза олади. Бирок, ҳозирги ҳолатда ишга масъулиятсизлик билан қараган; тақриздан чиқарилган асосий хулоса шу. Нуксонларни ўз вақтида кўрсатишдан мақсад таъна қилиш ёки уялтириш эмас, аксинча, истеъдоднинг адабиёт олдидаги масъулият ҳиссини кучлантириш эди.

Максуд Шайхзода 1967 йили Шухратнинг икки китоби (“Сенинг севгинг”, “Ишқингда ёниб”)га ёзган тақризида (“Қалам ва бурч” мақоласи, “Шарқ юлдузи” ж., 1967) шеърларнинг фазилатлари ҳақида гапириб, тил ва ифода сакталикларига тўхталади: “Шеърятда баъзан энг яхши ихтиролар ҳам ҳадеб қайтарилаверса, улардаги тароват йўқолиб, ўз эмоционал таъсирчанлигини қўлдан бериб қўяди”. Ўз фикрининг исботи учун биргина китобда “о” ундалмаси 62 жойда такрорлангани, “худа-беҳудага” истеъмом қилгани учун баъзи ўринларда ўз вазифасини йўқотиб қўйгани”ни айтади.

¹ *Қаранг:* Малоҳат Абдурахмонова. Собир Абдулла (ҳаёти ва ижоди). Тошкент, 1980. 28–29-бетлар.

Ушбу мисолларни келтиришдан мақсад катта авлодга мансуб мураббийларнинг фаолиятини ибрат сифатида эслатишдир. Яхши ўрнакли нарсани ўрганиш асло кеч эмаслигини яна бир бор хотирга жам қилишдир.

С.Абдулла, С.Аҳмад, Шухрат устоз сўз санъаткорларининг танқид ва маслаҳатларига кулоқ солганлиги, нуқсонларни бартараф қилишга жиддий киришганлиги сабабли кейинчалик эл-юрт эъзозига сазовор ардоқли адиблар – халқ ёзувчилари даражасига кўтарилдилар. Айний, Ойбек, А.Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемир каби бадиий тил заргарлари ижод этаётган адабий муҳитда чала ўйлаб, чала ёзиш мумкин эмаслигини тушуниш ёзувчилик санъатини эгаллашда муҳим роль ўйнади. Мўътабар устозлар фикри салмоқли эди. Улардан ҳайиқиш бор эди; янаям муҳими, иззат-хурмати бағоят баланд эди.

Сўнгги йилларда бадиий тилга эътиборсизлик кучайиб кетганига сабаб, талабчанлик-масъулият ҳисси йўқолганидан эмасмикан, деб ўйлаб қолади киши. Бирон нашриёт ёки редакция на бирон бир ҳикоя, повест, роман ёки дoston тили ҳали қиёмига етмагани, пухта ишланмагани боис муаллифга қайтарилибди, деган гапни яқин орада ҳеч ким эшитмаган бўлса керак. Муаллиф нашр харажатини қопласа бас, така бўлсаям сут берсин қабилида қандай бўлмасин, хомхаталами, ҳали лойи пишитилишга муҳтожми, бундан қатъи назар ҳаялламай китоб бўлиб чиқиб ётибди-ку. Газета ва журнал редакциялари ҳақида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Мисол излаб узоққа бормай, “Бадиий тил муаммолари”га бағишланган қайдларга (“Шарқ юлдузи”, 1985, 1-сон) назар ташлайлик. Аксар муаллифлар “адабий тил” билан “бадиий тил” тушунчаларини бир-биридан ажратмайди, қориштириб юборган. Кейин “ашъорлар”

(Мирмуҳсин), “ёзувчи ҳикоя ёзиш жараёнида” (Тоҳир Малик) сингари сўз ва сўз бирикмаларини учратамиз.

Маълумки “ашъор” сўзи шеърнинг кўплик шакли, яъни шеърлар. Демак, ашъорнинг ўзи кўпликни англатган ҳолда унга яна “лар”ни қўшишга ҳеч эҳтиёж йўқ. Тилимизда “муча”, “мучал” тушунчалари бор. Муча – одамнинг муайян аъзоси. “Тўрт мучаси соғ”, деган ибора; оёқ, қўл, кўз, кулоқ саломатлигидан дарак беради. Мучал эса, ҳар бири бирор ҳайвон номи билан юритиладиган йил ҳисоби. Кимнингдир йили от, кимники маймун; яна бировники қуён бўлиши мумкин. Бироқ, “тўрт мучали соғ” дейиш мутлақо нотўғри. Арабча “ифода” сўзи бизда ўзлашиб кетган. Ундан ифодаламоқ, ифода шакллари ясалган. Ифодали – таъсирли, образли маъноларини билдиради; бадий матнни ўқишга нисбатан қўлланилади. “Ифодали портрет” эса тилдаги ғализликдан бошқа нарса эмас.

Н.Қобулнинг “Овчи” повестида ҳам тасвирда нуқсонлар бор. Тилимиздаги “туйилмоқ” сўзи ўхшамоқ, ўхшаб кўринмоқ маъносини англатади. Шу боис “ўхшаб туйилади” дейиш ғализ чиқаркан. “Бижирламоқ, живирламоқ” тушунчаларини ўринсиз ишлатиш ҳам музмунда хатога олиб келаркан. Ҳеч кимга гап бермай бидирлаб, тез-тез сўзлайдиган одамга нисбатан бижирлаб гапиради, дейилади. Живирлаш эса кишининг кўзи толиқиб, ашёлар, нарсалар ҳар хил рангда кўринишини англатади. Маълум бўладики, “...кўз олдида бижирлашиб кўринди” деб бўлмайди. “Хира булутларни иткитиб, кўтарилаётган ой”, “чайири чиқиб кетган от”, “ғашини кўзғарди” сингари таъбирларни ҳам чиройли бадий тил деб бўлмайди.

Тоҳир Малик ижодий тажриба (эксперимент)лар таърафдори. Лекин янгилик яратиш баҳонасида тил бузила-

ётганлигини тўғри қайд қилади. Дарҳақиқат, ёзувчининг ҳар бир асари ижобий маънода тажриба-эксперимент бўлиши мумкин. Бу кўпроқ асарнинг композицияси, образлар тизими, услуби билан боғлиқ. Лекин эксперимент баҳонасида тилни бўтқага айлантиришга ҳожат бормикан? Адабиётда янгилик яратиш – ҳам ҳаётий, ҳам бадиий мантиқни бузиш, на шевада ва на луғатларда йўқ “ноёб” сўзларни қалаштириб ташлаш орқали амалга оширилмайди, албатта. (“мовийлик кудуғи”, “ёлғизлик арқони”, “юракка қоқилган тикан”, бедазорда “анқиган чигиртка”, “қишлоқни супуриб чикқан “кузнинг сўзлари” (“Шарқ юлдузи”, 1984, 6-сон ва х.к.).

Бадиий тилни эгаллаш улкан кунт-саботни, меҳнатни талаб қилади. Ёзувчи кенг маълумотли, билимдон бўлиши баробарида тил асосларини пухта ўрганиш-ўзлаштириши лозим. Мирмуҳсин айтгандек, “тили нўноқ кимса ҳар қандай нарса ёзмоғи мумкин, аммо чинакам адиб бўлолмайди. Лаёқатли бўлиб, чинакам меҳнат қилган кимса муродига етади”. Асқад Мухтор тилдаги ясамалик, сохта чиройлилик ҳақида ёзган эди: “Тил халқимизнинг буюк хазинасидир. Уни ҳурмат билан ардоқлаш ва бойитиш бизнинг бурчимиздир... Тилдаги ўринсиз “баландпарвоз” “жимжимадорликни” ёмон кўраман. Бу ҳақда ёздим ҳам, гапирдим ҳам. Афсуски, баъзи журналист ва ҳатто ёзувчиларимиз ҳам давом эттиришмоқда. Пахта топширишни “оқ олтин дурдоналарини зангори кемалар бункеридан эл дастурхонига тўкиш” деб, “чигит экишни тугатдилар”, дейиш ўрнига “барака уруғини қадашда пешқадамлик қилдилар” деб гапириш, айниқса баъзи радио журналистларига теккан касал”.

Шу гаплар айтилганига ҳам бир неча ўн йиллар ўтди. Хатолар, сохта жимжимадорлик ҳамон давом этмоқда.

Истеъдодлар ҳамиша ловуллаб шуъла таратиб турадиган нурли сўз ва ёрқин фикрлар излайди. Бу жараёнда гоҳ суворий, гоҳ овчи монанд нодир сўз, жавоҳирдай қимматли фикр ортидан қувадилар. Янги сўзлар бирикмаларини яратадилар. Бир вақтлар Тургенев “Нигилист” (“Инкорчи”) инглизчадан олиб ясалган янги сўз, “интеллигенция”, Достоевский “стушевываться” (хаспўшланмоқ) сингари тушунчаларни ихтиро қилганлар. Ўзбек адабиётига Уйғун, В.Зоҳидов озарбайжончадан “сарин, мубориз” сўзларини олиб киришди. Миртемир козоқ-қирғиз луғатидан “чўнг, дов, сулув” сифатловчиларини олиб кирди. Абдулла Қаҳҳор “чўлқувар” сўзини ихтиро қилди. Келтирилган сўзлар ўзбек тили контекстида ўзига муносиб ўрин олди. Шундай, ёзувчи янги сўзлар яратади.

Сўз санъати – туганмас меҳнат. У ижодкор умрининг охиригача давом қилади, сира-сира тугамайди. Буюк олмон шоири И.Бехер ибратли бир воқеани ҳикоя қилади. Кўп асарлар ёзган, шубҳасиз, талантли бир шоир ўз асарларининг тилидан қаноатланмас экан. Ҳатто китоблари нашр этилгандан кейин ҳам тузатишлар киритавераркан. Оғир хасталикка чалиниб, гапиришга ҳам ҳоли келмай ётганда жавонидаги охирги тўпламига ишора қилибди. Олиб қўлига берганларида қалам сўрабди. Китобни варақлаб, керак саҳифани очгач, ўзини безовта қилган “Посыпанная белым гравием, дорога убегала в воспоминания” (“Оқ шағал тўкилган йўл хотиралар ичида кўздан қочди”) жумласини “Дорога терялась в воспоминаниях” (“Йўл хотиралар ичида ғойиб бўлди”) деб тузатгач, хотиржам бўлиб, бошини ёстикқа қўйган экан. И.Бехер айтади: “Тилга ғамхўрлик ҳар бир миллат ижодкорларининг энг муҳим бурчидир. Агар ўз бурчимизни ҳалол бажармасак, келажак авлодлар

олдида уятга қоламиз, ким деган одам бўламиз”. Саид Аҳмад айтганидек, она тилимизни яхши билмасак, ранг-баранг жилваларини сезмасак, “сўз санъаткори” деган унвон қаёқда қолади!..

Иброҳим Ғафуров шоир И.Отамурод шеърлари мисолида сўз танлаш ва қўллашдаги сакталиклар хусусида ёзгиришлари куйинчак ўқувчи юрагига чўғ солади (“...Сўз бойлигининг ўзигина етарли эмас экан тилнинг улуғлиги учун. Сўз бойлиги тинимсиз ҳаракатда бўлгандагина бойлик ёнига бойлик қўшилади. Ҳақиқий яратувчи бойлик бўлади”, “Мангу латофат” мажмуи, 292-бет). Лекин сўнгги йилларда адабий жараёндан танқидий руҳ кўтарилди. На адабиётнинг ижодий методи ва адабий тил, на дунёқараш ва бадиий тафаккур хиллари, кўринишлари сингари назарий-амалий масалалар хусусида жиддий илмий баҳс-мунозара очилгани йўқ. Шу боисмикан, айрим шоир-ёзувчиларнинг сиркаси сув кўтармайди, танқидга тоби йўқ. Карнай-сурнайли ғата-ғут олқишни хуш кўради.

Уч-тўртта мажмуаси чиқар-чиқмай сайланмаю танланган асарларини эълон қилаётган қаламкашлар – маҳаллий классиклар илдиз отиб палак ёзди. Ваҳоланки, танқиддан тубан қораламалар саржин-саржин. Давр дарғалари – “шоири замонлар” танқидий фикрга бурнини жийиради. Мунаққиднинг иши танқид қилиш, бизнинг ишимиз ёзиш, деб билади. “Ит ҳуради, карвон ўтади”, қабилида беписанд каландимоғ муносабатда. “Шоири замон” курғурнинг керк бурнидан курт ёғилади. Чўлтоқ хаёл, сирпанчиқ манфаатпарастлик карнайчи шеърятни вужудга келтирди. Уларнинг фикр-хаёли мукофотлар, унвонлар, ёғлиқ алқов, асъасалар беланчагида эланадиган бўлиб қолди.

Ана шундай бир ҳолатда Иброҳим Ғафуров тилнинг миллатга руҳоний куч-қувват бахш этиш баробарида яна тарих ярата билишдек буюк салоҳиятига алоҳида урғу беради. “Тил наслларнинг аҳволини яхши акс эттиради. Ғайратли, кучли насл билан тил ҳам кучаяди, унинг имкониятлари кенгаяди, истеъмом доираси ортади. Ҳеч ким мажбур қилган эмас Абулғозихонни “Шажараи турк” ва “Шажараи тарокима”ни ёзишга. У шоҳ эди... Абулғозихон ота ва акаларимизнинг бепарволиги ҳамда бевуқфлиги (беҳабарлиги)дан куйган, тарих йўқ бўлиб кетиш фалокати олдида турганлигини сезган. Ва ўзининг улуғ бир саъй-ҳаракати, ғайрати билан маҳқум тарихни тиклаган. Рабғузий ва Навоийдан сўнг она тилида тарих яратишнинг, ҳадсиз-ҳисобсиз тил бойликлари, хазиначарининг эшикларини очган. Булар бўлмаса, Бобур бўлмаса, билмадик, тарихимиз не кечар эди. Тил шундай азаматларнинг жидду жаҳдлари билан тараққий қилади” (“Мангу латофат”, 394-бет). Англашилаётирки, у Аллоҳнинг мулки. Бандалари кўнглига экилган нур сўз шаклида тилига чиқади. Ботинига биқинган қават-қават сирларни ошкор қилади. Жаҳонга танитади.

Иброҳим Ғафуровнинг собит ишончига кўра кўнгил кўзида, жавҳарида ўн саккиз минг оламни қамраб олгучи нур бор. Сўзлар ҳам шунақа. Дилнинг туб-тубидаги меҳварда кўринмас сеҳрли нур жойланган, дея тушунтиради. У туйғулар тариқасида одамларни меҳр-оқибатли қилади, дўст тутинтиради, биродарлик ришталари бўлиб уланади. Қалбга яширингани боис оддий кўзга кўринавермайди. Тафти-ҳароратини ҳис қилиш, ёруғлик сажия-салоҳиятини туйиш мумкин, холос. Мунаққид “ноёб сўз”, “солиҳ сўз”, “нажиб сўз” деганда нурни назарда тутаяди. Шеър деб тақдим қилинаётган сатрлар тизимида ўша шуъла йўқ. Бадиий бар-

камол шеърлардагина ловуллаб ёнади; ўзлигини намоён қилади. У асл истевдод юрагидан кўчиб ўтганлиги боис ёмби ёқут сингари шуълаланади. Ёғду таратади. Бу – шоир ижодий ниятининг ушалгани демакдир.

Мунаққид Хоразмийнинг “Муҳаббатнома” достонидаги тил таърифига эътиборни қаратади. (“Муҳаббат нардини кўплардин утунг, *шакардек тил била оламни туттунг. Тиларменким, бизинг тил бирла пайдо*, Китобе айласанг бу қиш қотимдо...”). “Кўринг, тил билан жаҳонни тутиб туриш мумкин экан-да... (“*Қиличтек тил бирла туттум жаҳонни...*”). Тил фақат ва фақат шундай саъй-ҳаракатлар билангина тоза яшайди, тараққий қилади. Тил миллатнинг энг биринчи ҳақидир” (“Мангу латофат”, 395-бет). Сўзнинг шундай салоҳияти борки, у тасвир объектининг қалбига кира билади, моҳият-мазмунини очиб беради. Иброҳим ака сўз табиатидаги ана шу кашшофлик – яратувчанлик хусусиятига бирламчи урғу беради. Сўзнинг тарих ярата олишдек буюк қудратида ижодкор бадиий тафаккурининг мўъжизакор шарофатини кўради. Бу – шеър ботинидаги нурнинг фазилатидир, дейди. Бу – ижодкор хоҳ тўрт сатрда, хоҳ дostonда бўлсин, ўз сўзини айта олганлиги далолатидир. Демак, сўз замиридаги нурда олийжаноб маъно мужассамлашган. У сўз табиатидаги эзгуликнинг яна бир янги қиррасини кашф эта олгани, руҳоний ҳаётига дахлдор янги ҳақиқатни ёритишга эришгани билан файзиёбдир.

Ҳикматли шеърият белгилари

Мақсуд Шайхзода фалсафий шеъриятининг бадиияти ҳақида кўпчиликка бирдек маъқул бўладиган асар яратиш ниҳоятда мушкул иш.

Адабиётшунослигимиздаги аксар тадқиқотлар санъаткор асарларининг ғоявий-бадиий хусусиятларини тек-

шириш билангина кифояланар, уларни яратган санъаткор шахсияти, табиатидаги бетакрор жиҳатларни, у ёки бу асарнинг ёзилиш тарихи ва юзага келиш омилларини, адибларни шахс ва ижодкор сифатида шакллантирган муҳитнинг ўзига хослигини очишга кам эътибор берилар эди. Олимнинг М.Шайхзода шеърляти ҳақидаги асари мана шу масалаларга алоҳида эътибор бериши, шахсияти билан ижодини уйғунликда – бир бутунликда очиши жиҳатидан қимматлидир. Маълумки, машҳур ижодкорлар ҳаётида, асарларида шундай юлдузли фазилат-хусусиятлар бўладикки, улар адиб бадииятини нур бўлиб ёритиб туради. Ана шу “юлдуз”ли жиҳатларини топиш, кашф этиш, кенг жамоатчилик мулкига айлантириш, уларга “юктириш” ижодий лаборатория билан боғлиқ тадқиқотларнинг характерли белгисидир. И.Ғафуров китобини М.Шайхзода шахсияти ва шеърлятидаги ана шундай “юлдузли онлар”ни очиш асосига куради. Бу эса, асарни завқ-шавқ билан ёзилишига, бинобарин, худди ана шундай ўқилишга олиб келади.

Бу тахлит ёрқин фазилатларни топиш масаланинг дебочасигина холос. Муҳими, улар тадқиқотда худди гул рангидек табиий равишда намоён бўлиши керак. Шундагина таҳлил объекти билан тадқиқотчининг маҳорати уйғунлик (гармония)ни ташкил этади. Китобхон ҳам ўқиётган воқелигининг кузатувчиси эмас, ўша жараёнлар иштирокчиларидан бирига айланганини сезмай қолади. И Ғафуров маҳорати шундаки, у бизни М.Шайхзода бадииятидаги беадоқ дилбар дақиқаларнинг кузатувчиси эмас, иштирокчисига айлантиради. Китобни ўқир эканмиз, унда ёритилаётган ижодий ҳаёт оғушида бирга яшаётганимизни сезмай қоламиз.

Мақсуд Шайхзода Шарқда Бедил, Бобур, Ҳусайн Жовуд, Ойбек, Ғарба Шиллер, Александр Блок, И.Бе-

хер, Пол Элюар, Аполлинер сингари файласуф шоир. У XX аср ўзбек адабиётида "...сиёсий, публицистик, фалсафий лириканинг юксак намуналарини яратди... Шайхзода умумбашарий ғоялар билан яшади ва бу ғояларни ижодига сингдирди" (3-бет). Шу ўринда "фалсафий шеър" тушунчасининг мазмун-моҳиятини тиниклаштириб оласак. Фалсафий шеърнинг фалсафа фанига мансублиги нисбий. Хусусан, олим мантикий тушунчаларга таяниб ҳаёт, воқелик, тириклик, умр, ўлим ва ҳ.к. хусусида мушоҳадалар юритади, фалсафий хулосаларга келади. Энди, шоир эса поэтик образлар воситасида фикрлайди. Ана шу поэтик образларга таянган ҳолда ҳаёт ва воқеликка эстетик муносабатда бўлади. Ҳаёт хоссаларини, воқеа-ҳодисаларни эстетик баҳолайди. Фалсафий лириканинг ўзига хос хусусиятларидан бири ана шу фазилатида равшан намоён бўлади.

Мақсуд Шайхзода фалсафий шеърятининг мундарижасини нималар белгилайди, деган савол ўз-ўзидан кўндаланг бўлади. (Бу ўринда "Мирзо Улуғбек" трагедияси, "Жалолиддин Мангуберди" шеърый драмаси, "Тошкентнома" лирик достони, "Хиёбон", "Йиллар ва йўллар туркумлари ҳам назарда тутилаётир.)

Маълумки, фалсафий лирика моҳиятини ташкил этган масалалар табиат – жамият – инсон ўртасидаги алоқаларни акс эттириш орқали юзага чиқади. Лекин ҳаёт ва ўлим, борлиқ ва йўқлик, фано ва бақо, кун ва тун мавзуларида шеър битишнинг ўзи фалсафий лирика намунаси яратилди, дегани эмас, албатта. Ҳамма гап, ушбу йўналишдаги асарнинг савияси ва даражасида, шу жумладан, шеърда умуминсоний мазмун мавжуд бўлишидадир. Фалсафий шеър мундарижасини белгилаган фикр шоирнинг шахсий-ҳаётий тажрибаси ва кузатишларидан, ҳаёт – умр – тириклик, инсоний бурч

ва масъулият ҳақидаги тасаввур ва тушунчаларидан, ҳис-туйғуларидан сизиб чиқади. Бу ўринда шахсий-ҳаётий таҷриба авлодлар таҷрибасининг, қизиқиш ва идеалининг, фикр-кечинмаларининг ифодаси (инъикоси)га айлансагина умумбашарий мазмун касб этади. Умуминсоний мазмун – ҳар бир шеър зиммасига юкланган ғоявий-эстетик мақсад билан бевосита боғлиқликда юзага чиқади.

Умуминсоний кадрятлар ёқланган, алқанган мазмун фалсафий лириканинг асосий мундарижасини ташкил этар экан, боқий мавзулар (эзгулик ва зулм-залолат, садокат ва хиёнат, севги-муҳаббат ва макр-риё, боқийлик ва онийлик сингари) унинг ўзига хослигини таъминлайди. Мақсуд Шайхзода яратган фалсафий шеърият намуналарини классик, замондош (Ойбек, Ғ.Ғулом, Миртемир, Асқад Мухтор), рус (А. Твардовский, А. Ахматова, Е. Винокуров) ва жаҳон халқлари шоирлари (Нозим Ҳикмат, Ҳусаин Жовид, Пабло Неруда, Самад Вурғун, Халил Ризо, Э.Межелайтис, О.Вацетис) яратган фалсафий шеър намуналари билан қиёслаганда қайси хусусиятлари билан ўзига хослигини намойиш этади. Айнан шу ўринда бош масала – миллийликка келиб туташади. Боқий мавзуларнинг ҳар бир даврдаги бадиий талқини шоир дунёқараши ва бадиий тафаккур тарзидан, замон воқелиги, жамият ва инсон талқинларидан сизиб чиқувчи ижтимоий-фалсафий умумлашма хулосаларда, эстетик баҳоларда инкишоф топади.

Ҳамма даврда ҳам шоир дунёқарашига, бадиий-эстетик тафаккур тарзига таъсир кўрсатиб турувчи ижтимоий-сиёсий шароит, халқ ҳаёти, жамият тараққиёти сингари устувор омиллар бўлади. Ана шу ҳаёт, маънавий эҳтиёж тақозосига кўра шеърият тириклик мазмуни ва ҳаёт муаммоларига жавоб излашга йўналтирилади. Ба-

дий тадқиқотчиликда табиат – жамият – инсон билан боғлиқ ижтимоий-ахлоқий масалалар кенг ишланиши шундан. Фалсафий лириканинг публицистик руҳ билан йўғрилган намуналарининг юзага келиши табиий ҳол. Фалсафий лирикадан балқиб турувчи публицистик руҳ тарғиб-ташвиқотга қаратилган шеърлардаги декламация – хитоб – хайқириқдан фарқ қилади.

Фалсафий мазмуннинг публицистик ифодага йўғрилган мураккаб синтезини намоён этувчи М.Шайхзода шеърляти ибратлидир. И.Ғафуров унинг том маънодаги файласуф шоир сифатидаги бадиияти моҳиятини очиб беради. Турли йилларда ёзилган шеърларини (“Қураш нечун”, “Бош масала”, “Шоир қалби дунёни тинглар”, “Соҳилда ўйланишлар”, “Дунё боқий”, “Қуёш, оқшом ва денгиз”, “Кўринишлар” ва ҳ.к.) таҳлил қилиш асосида фалсафий маънолар силсиласини кузатади (“...Жамият ва кишилик ҳаёти ҳақида кенг тафаккур қилувчи, оламни унинг диалектик силжишлари, тараққиёти заминида қабул қилувчи ва унга том лирик планда эмас, кенг фалсафий йўналишда ёндошувчи, акс эттирувчи шоирга кўпинча файласуф шоир деймиз. ...Файласуф шоир ҳаёт қонуниятларини теран англаб, уларни бадиий ҳал қилишга интилувчи сўз санъаткоридир”)¹.

Олим М. Шайхзоданинг файласуфлик даражасини англатиш учун “Мени ака дейдилар” шеърига мурожаат қилади. Шеър сиртдан қараганда оддий, кундалик, ҳар биримиз кўриб, билиб турган умрнинг ўткинчилигига бағишлангандек туюлади. Ҳа, инсон хоҳлайдими, йўқми, ёшлиқ ўтиб кетаяпти. Ёшлиқ зўр, у кунларни тўхтатмоқчи бўлади. Лекин кунларни – замон дарёсини тўхтатувчи куч йўқ экан. Шоир шу хотима билан

¹ *Иброҳим Ғафуров*. Ўртоқ шоир (Максуд Шайхзода ижодиёти). Т., 1975 (келтирилган мисолларда ушбу нашр саҳифаси матнда кўрсатилади).

чекланиб қололмайди. Чунки фикрда ҳали ҳикмат, теран маъно кўринмайди. Шоир ўз ижодий йўсини – одати бўйича масала моҳиятига чуқурроқ киришади. Унинг куйидаги иқрори бизни тириклик мазмунига яқинлаштиради (“Созу суҳбат мавзуи эмас, кишиликдир ўйлаган ўйим”). У ўткинчи умрлар мазмундорлиги билан боғлиқ бадиий яқун-хулоса (“Мана шу аниқ ифодаланган қисқагина фикрда фалсафий лириканинг моҳияти очилгандай кўринади. Фалсафий лирика – бу кишилик тақдири ҳақидаги ўйлардир. Бу – умрнинг таянч нуктасини топишга уринишдир. Бу – муаммолар кўйиш ва муаммоларга жавоб излашдир”, 15-бет). Бу – олим кузатишларидан юзага чиқаётган илмий-назарий умумлашма.

Недир, недир ҳаёт мантиқи?
Ўсиш, қариш қонуни нега?
Кўпларни мен ака дер эдим,
Энди мени дейдилар ака!

сатрлари таҳлилига таяниб М.Шайхзода лирикасининг фалсафий мазмунини очишга муваффақ бўлади (“Кўринишда оддий ҳаёт фактларидан теран тафаккурга, нарсаларни йирик планда тасвирлашга ўтиш, умр соҳилларидан бошқалар ҳаёлига келмаган маъноларни излаш – Шайхзода лирикасининг ўзига хос томонларидир”, 16-бет).

Олим М.Шайхзоданинг сиёсий, фалсафий, нотиклик (ораторлик) лирикасининг омухталашган синтезини кузатаркан, тоза-музайян сатрларга сингдирилган фасоҳатни, ҳаётни ҳаққоний куйлашлиги, кишиларда ёруғ туйғуларни ўстириши, олийжаноб ишларга рағбатлантириши сингари олийжаноб хислатларни кўради. Ижтимоий фикр, ҳикматли мазмун илдизларини воқе-

ликдан, замондошлари турмушидан излайди, топади. Суматранинг (Индонезия) қаҳва далаларида эзилган кашшоқ деҳқондан тортиб Тошкент шимолида туғилган, келажаги нурли гўдакнинг ҳаётигача, рақамлар поэзиясидан тортиб кўк чойнинг ўткир таъмигача – шоир шеърлари мундарижасини белгилайди.

Иброҳим Ғафуровнинг “Ўртоқ шоир”, “Прозанинг шоири”, “Зулфия ҳақида уч мақола”, “Мақсуд Шайхзода”, “Истеъдод қанотлари”, “Меҳр самаралари”, “Мунаввар қалб” ва ҳ.к. ўнлаб тадқиқот-мақолаларини бирлаштириб турувчи етакчи омил – олимнинг текшириш методидир. Яъни, М.Шайхзода, Миртемир, А.Қаҳҳор, Зулфия, Э.Воҳидов асарларига биографик планда ёндошиш йўсинидир. Хусусан, у сўз санъаткорларининг бадий асарларини, шу жумладан, поэтик асарларини ҳам ўз ижодкоридан айри тушунмайди. Яъни, поэтик асарларни шоирнинг шахсияти, дунёқараши, эстетик принциплари билан боғлиқ тадқиқ этади. Шоир шеърларини таҳлил этганда, аввало, уларни муайян характернинг намоён бўлиш шакли тариқасида ўрганеди. Шу асосда шеърнинг ижтимоий-бадий аҳамияти, вазифаси ҳусусида фикр юритади. Тадқиқотчи М.Шайхзоданинг бадий етук асарларида шоир шахсиятининг бир бўлагини, поэтик “мен”нинг бир қиррасини кўришга ва бу нарсани ўқувчиларга ҳам кўрсатишга интилади.

Шоирнинг “Хиёбон”, “Дунё боқий”, “Янги одамлар”, “Мирза”, “Излар”, “Бу – кўшиқ”, “Эсимдадир”, “Ўлмас...”, “Ҳайкал олдида”, “Уч хат”, “Қуёш ашуласи”, “Символ”, “Йўл” сингари латиф шеърларининг юзага келишида, “Тошкентнома”, “Жалолиддин Мангуберди”, “Мирзо Улуғбек” каби муҳташам асарлари яратилишида М.Шайхзода қалбининг муҳрларини, шахсиятининг ёниқ белгиларини аниқ далиллар орқали

тасдиқлашга муваффақ бўлади. “Шайхзода шеърининг гражданлик ва публицистик қувватини оширган белгилардан яна бири – унинг нотиклик хусусияти билан ажралиб туришида кўринади” (21-бет). Айнан шунда Шайхзоданинг фикрда кенгликлар шоири эканлиги аёнлашади. Кенглик деганда кенг хаёл қилишни, бугунни ва келажакни ўйлашни англайди. У, таъбир жоиз бўлса, игна кўзидек жойдан туядек фикрни ўткази олади. Бунга у мунтазам ассоциатив фикрлаш туфайли эришади.

Соҳил нукул одамзодга
Тафаккурни, ўйлашни талқин айлар.
Ер юзида ҳар хил, ҳар хил жойлардан
Фалсафага кўпроқ майил бўлган жой –
Соҳиллардир, соҳиллар!..

Соҳиллар – шоир ижодида, таъбир жоиз бўлса, фалсафий рамзга – кимё тошига айланади. “Ҳикматнавислик Шайхзода учун тасодифий ҳодиса бўлиб қолмади; балки бутун умр давом этди. Уни файласуф шоир даражасига кўтарган омиллардан бири ҳам шу ҳикматпарастлиги бўлди” (49-бет). Шоирнинг “Севги ва тинчлик” шеърини таҳлил қиларкан, ишқ-муҳаббат фалсафий тушунча даражасига кўтарилди, дейди. Севган қалб орзуларидек, умумхалқ орзулари башарият умидларидек англанади. Шоир бахшининг тинчликдан баҳра олиб, шўх термалар яратишини, наққошлар биноларга баҳорий севинчлардан туғилган безаклар тақишини, бўз ерларда поёнсиз нон денгизи тўлқинланишини истайди. Лирик қаҳрамон орзулари тобора қўламлаша боради (“Истайманки, одам бўлсин бокқа намуна, Салом бериб, салом олсин ўлкалар иноқ. Истайманки, қопламасин ойни калхатлар, Япроқларга кўниб тушсин шудринг бехатар. Истайманки, яхшиликлар қолсин эсдалик, Йигитга ишқ, қариларга осойишталик”).

Инсоннинг инсонга нисбатан бекам-кўст ишончга эга бўлиши шеърнинг тўлиқ мағзи-мазмунини белгилайди. Мақсуд Шайхзода ижодий шахсиятининг шаклланишида, бадиий маданияти камолотида музайян босқич бўлиб хизмат қилган асарларининг бадиий ният сифатида туғилишига, ёзилишига замин ҳозирлаган реал воқеа-ҳодисаларга кенг ўрин беради. Рисоланинг “Ҳаёт саналари”, “Ахтариш ва юксалиш”, “Воқелик ва шеър”, “Шеър қахрамони – тириклик деҳқонлари”, “Достон ҳаваси”, “Тарих варақлаганда” фасллари завқилхом билан ёзилган. Шоир бадииятини ёритиш баробарида заргарона сўз танлаш ва қўллаш маҳорати ҳам очилади. Улар М.Шайхзоданинг ижодий эволюциясига доир оҳорли кузатишлардир. Таҳлилларда шоир ижодий сиймосини ёритувчи белгилар кўз олдимизда суратланади. М.Шайхзода ижодий шахсининг шаклланиши, изланиш йўллари, илк ижодининг куртак ёзишию такомил босқичлари билан узвий акс эттирилган. Ўқиш-ўрганишда кечган 20-йиллар, ижодий камолот даври – 30–40-йиллар адабий-маданий ҳаёти саҳифалари ўқувчига янги маълумот, фактлар беради. Адабий тасаввуримизни бойитади, тушунчамизни кенгайтиради.

М.Шайхзоданинг ижтимоий-фалсафий лирикаси, манзумалари, балладалари, “Ўртоқ мулк”, “Чироғ”, “Мерос”, “Тупроқ ва ҳақ”, “Нурмат отанинг туши” сингари достонлари, “Боғистон” қасидаси бадиий-эстетик тафаккуримизда нуфузли ўринга эгаллиги далилланади. Энг муҳими, Мақсуд Шайхзоданинг шахсий ҳаёти, ижодий такомилида воқеликнинг жонбахш нафаси саҳифадан уфуриб туради. Шу асосда ўзбек бадиий маданиятининг ривожланиш босқичларидан ҳам муайян даражада бохабар бўламиз.

Мақсуд Шайхзоданинг ижодий камолоти уч омил билан боғлиқ акс эттирилган. Биринчидан, республи-

камизнинг ижтимоий маданий-адабий ҳаёти билан камарбаста кўрсатилади. Иккинчидан, республикамизда адабий-маданий муҳитнинг шаклланиши, ривожланишидан воқиф бўламиз. Учунчидан, халқимиз бадиий-эстетик тафаккури тадрижидан хабар топамиз. М.Шайхзода асарларининг бадиий нафосати табиатдаги ранглар кўшиғини, садолар рангини нозик ҳис этиш асносида ёритилади. Табиат гўзаллиги руҳоният – туйғулар мазмунига эш (“Тошкентнома” – “Шарқнинг ёруғ деразаси” таърифига шоирона кечирилган минг кеча ҳам камлик қиладиган Ўзбекистон пойтахтининг ўтмиши, бугуни, келажаги ҳақида ёзилган асардир. Достон ўн саккиз бобда – шаҳримизнинг ўн саккиз ажойиботи, ўн саккиз олами ҳақида даврий ранглар, ритмик ўзига хосликлар билан ҳикоя қилади... Шайхзода қадим Шош – бугунги қайнаган шаҳри муаззамнинг улкан шеърий биографиясини яратиб, адабиётдагина эмас, маданият соҳасида ҳам унутилмас хизмат қилди”, 61-бет).

И.Ғафуровнинг Ойбек (“Шеърга сочилган юдузлар”, “Ҳақ сўз боқий”), М. Шайхзода (“Шайхзода – интеллект тажассуми”, “Ўртоқ Шайхзода”, “Мақсуд Шайхзода”), Ғафур Ғулом (“Ғафур Ғулом, боғ ва қуёш”) каби тадқиқот-мақолалари илмимиз шоирининггина эмас, адабиётшуносликнинг ҳам жиддий ютуғидир. Бу – фалсафий лириканинг нотиклик санъати билан боғлиқ тансиқ саҳифалари; илмий тафаккур ривожига муносиб ҳисса бўлиб қўшилгани тасдиғидир.

Демак, Мақсуд Шайхзода ҳикматли шеъриятининг фалсафий мазмунини белгилаб бераётган омил табиат – жамият – ахлоқий қадриятлар (имон, эътиқод, виждон) омухталигидан вужудга келади. Ҳаётнинг боқийлиги инсон фаолиятининг гўзаллиги, виждон башарият учун бирдек олий мезон эканлиги билан асосланади (“Шоир

фикрининг кўламини беришга ғоятда моҳир. Унинг фикри доимо яккадан кўпга, сифатдан натижага, имкониятдан амалга томон ривожланиб боради”¹.

“Дунё боқий” туркумининг образлар тизими, ифода усуллари (ўхшатиш, рамз, тахайюлли – ассоциатив тафаккур) фалсафий-бадиий умумлашмалар боқий башарий кадриятлар талқинига қаратилган. Шоир эътиқод қилган, илгари сурган, умри шомидаги фалсафий қарашларининг якуни сифатида ўрганади. Дунёнинг боқийлиги устида ўй сураркан, шоир шеърлари шу маънони тасдиқлашга йўналтирилган. Туркумга киритган шеърларида шоир босиб ўтган ҳаёт йўлини (“Туш”), куйчиларнинг умрини (“Ҳофизнинг иккинчи умри”), айрилиқлар дардини (“Айрилиқ”, “Ғафурга”), инсон умрининг боқийлигига тимсол бўлувчи денгиз, қуёш, ой, ўрмон, бўса ҳақидаги ўйларини (“Қуёш, оқшом ва денгиз”, “Қуёш билан ой”, “Бўсаннинг уруғи”), ахлоқий-эстетик қарашларини (“Камтарлик”, “Қалам”, “Кашф”, “Масал ва висол”, “Денгизнинг ахлоқи”) оқ қоғозга тўккан.

Шу асосда Мақсуд Шайхзода шоир донишманд шоир эканлиги ёрқин тажассум топган. Кўйилган масалалар шоирнинг фалсафий тафаккури ниҳоятда серқамров бўлганини, замонамизнинг энг долзарб муаммолари банд этганлигини кўрсатади (“Мақсуд Шайхзода шеърлятида умр ҳақида чуқур ўйлар баланд публицистик пафос, енгил теранлик билан, халқ ижодига хосликлар, табиат лирикаси, интим лирика ўзаро чамбарчас боғланиб кетади. Унинг лирикасида буларни алоҳида-алоҳида ажратиб қараш қийин... Зотан шоир шеърляти инсониятга, унинг манфаатларига хизмат қиладиган, шундай манфаатларни кўзлайдиган бадииятдир. М.Шайхзо-

¹ Иброҳим Ғафуров. Жозоба. Адабий бадиалар. Тошкент, 1970, 110-бет.

да поэзиясидаги фалсафийлик ҳам мана шундан келиб чиқади”)¹.

Иброҳим Ғафуров “Ғафур Ғулом, боғ ва қуёш” мақола-ласида ўзбек фалсафий шеърятининг яна бир муҳим жиҳатини ёритишга муваффақ бўлган. Хусусан, шоир Ўзбекистоннинг мужассам тимсоли, ўзбек элининг қомил виждони бўлиб қалам тебратгани асосларига урғу беради (“Боғ – Ғафур Ғулом шеърятисида ҳаётнинг абадий яшил шуқуҳи. Боғ – инсон қалбининг гўзаллик рамзи”)².

Кўзимиз ёриди, кўрдим оламини,
Шунчалар жамоли бор экан ернинг,
Ақлнинг довдираб қолиши мумкин,
Ташаккур айтишга нима ҳам дердинг.
Майнинг тўққизида гилос ҳам пишди,
Уни эккан эдик ўтган Наврўзи.
Маърифат боғида, ростини айтсам,
Жаҳон боғбонининг ўзимиз, ўзи.

Шоирнинг боғ ва қуёш рамзига айланган шеърларида ҳаёт, табиат хоссалари ҳикматга йўғрилиб теран фалсафий мазмун касб этади. Боғ, дов-дарахт, мева ҳосили, табиат ранглари, лирик қаҳрамонни олам ҳаёти, одам тақдири ҳақида фикрлашга ундайди. Боғ – тириклик, бунёдкорлик, гўзаллик тимсоли. Шеърда инсон ва табиат чамбарчас боғлиқ намоён бўлаётир. Баҳор оғушида, боғ қучоғида яшнаган кўм-кўк ранглар талоши, ариқдан шилдираб оққан сувнинг зумрад тўлқини, чараклаган қуёш, майсазор далалар боғга туташ; манзарали кечинмалар боғ гўзаллигини, ва шу баробарида, боғбон маънавияти, ҳаёти таровати чиройини тайин

¹ Иброҳим Ғафуров. Ўртоқ шоир, 96-бет.

² Иброҳим Ғафуров. Ғафур Ғулом, боғ ва қуёш. Сўзбоши. Ғафур Ғулом. Викор. Лирика. Тошкент, 1980, 6-бет.

тмоқда. У боғбоннинг ижодкор меҳнати билан боғлик яшноқлик тимсоли бўлиб қад ростлаётир. “Шеърга тирикликнинг абадий рамзи бўлган чаман шукуҳини уфурди” (И.Ғафуров).

Англашиладики, ҳар бир бадий баркамол асарнинг ўзинга яраша фалсафий мазмуни бўлади. Халқона ҳикматли фикр асарни ёза бошлашдан олдин ҳам, ёзаётганида ҳам, ёзиб бўлгандан кейин ҳам ижодкорни безовта қилиб, қийнаб, ўртаб туриши тайин. Ана шу ижтимоий, фалсафий, бадий маъно оригинал, янги, теша тегмаган бўлмаса асар сиёҳи қуримасдан бурун эсан чиқади, назардан қолади. Бош фикр, ҳаёт фалсафаси – чўғ. Китобхон кўнглига кўчиб, уни ҳам ёндиради. Бу – шеърдаги фалсафий маъно инсонпарварлик ғоялари билан, ҳаёт ҳикмати, бадий нафосат билан уйғунлашиб зухур топгани шарофатидир. Боғ шоир умидларига қувват беради. Бунда ҳар бир нарса ҳаётнинг устуворлигидан дарак беради. Боғлар оталардан болаларга қолади. Маърифатли ота ўз фарзандида удум ва мерос туйғусини уйғотади. Уни боғбон бўлишга, ҳаётни севишга, яратишга, боболарнинг энг қутлуғ удумларини сақлашга ундайди. Шоир учун данак ҳаётнинг абадийлиги рамзи (“Ё, ўғлим, жонгинанг саломат бўлсин, Ўз боғинг, ўз меванг, данагин сақла. Шу мерос боғингни ўз қўлингга ол, Менга топширилган меросий ҳақ-ла”).

Ғ.Ғулом шеърларида (“Гулхона”, “Баҳор тўлқинлари”, “Сизга”, “Вақт”, “Букун чин арафадир”, “Куз келди”, “Сиёҳдон”, “Кузатиш”) боғ – Ватан тимсолида талқин этилади. Боғсеварлик – бу ҳаётсеварлик, оталик ва қуёшсеварлик туйғулари билан чамбарчас боғлик. Шоир қуёш билан суҳбатлашаркан, қуёшни тириклик рамзи деб билади. Қуёш унинг фалсафий муҳокамалари, наслга бўлган бекиёс муҳаббати тўлқинига сингиб

кетади. Умрларни эзгулик учун, гўзаллик бунёд этиш учун сафарбар этиш шоир шеърятининг фалсафий мазмунига айланган. Ҳар бир шеъри ана шу етакчи бадиий-фалсафий концепциянинг турфа қирраларини ёритишга йўналтирилган.

Ғ.Ғулом шеърлари замонга муносиб бўлиш, боғбонлик шаънини юксак тутиш, қуёш ўғлони эканлигини алқаш ва оқлашдек ҳаётбахш маърифий ғоялар билан суғорилган. Алоҳида йўналиш касб этган фалсафий лирикаси учун образларнинг сермаънолиги, рангдорлиги ва бўёқдорлиги хос хусусият ҳисобланади. Ҳаётнинг ўзидан андоза олганлиги, шоир шахсияти ва эстетик қарашларидан қувватлангани, она юрт манзараларидан оро топганлиги билан эътиборлидир (“Қуёш – ҳаёт нашидаси билан тўлган юракнинг, бахтнинг, табассумнинг, кутлуғ ва барҳақ абадиятнинг рамзи. Ғафур Ғулом назарида у мураббий... Шунданмикан, шоир шеърларига худди қуёшнинг қирраси тегиб ўтгандек кўринади. Ғ.Ғулом шеърининг виқори, ҳаётбахшлиги, ўлмаслиги шундан”, 13-бет).

Ғафур Ғуломнинг бадиий-эстетик тажрибасига таяниб, фалсафий лирикасида илгари сурилган ғояларга асосланиб Иброҳим Ғафуров муҳим илмий умумлашма-хулосаларга келади. Хусусан, шоирнинг фалсафий мазмунга йўғрилган шеърятти башарий, маънавий-ахлоқий қадриятлар (гўзаллик ва хунуклик, ҳақиқат ва қабоҳат, умрлар иқболию заволи)ни эстетик баҳолаш муҳим. Замин нафаси, давр руҳи, шахсий ҳаёт тажрибаларидан тўйинган саҳифалар теран мазмундор. Мутафаккир Гегел “Эстетика” асарида таъкидлагандек, шеърый ҳикмат ҳаёт ҳақиқати ва ахлоқий муҳокама-мушоҳадалар билан омухталиқда яхлит бус-бутун намоён бўлади. Ва шу тариқа мазмунли воқелик бўлиб қолади.

Мазкур жараёнда табиат ходисалари, деталлари, ранглари, манзаралари бадиий ҳақиқатни тасдиқлашда, Ғ.Ғуломнинг гўзаллик ва эзгулик, умрнинг маъно-моҳияти, тонгларию шомлари ҳақидаги ижтимоий-фалсафий концепциясини ёритишда асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Бу – Ғ.Ғулом фалсафий шеърларининг ажралмас, таркибий қисмини ташкил қилади.

Бадиий фикр такомилли ва туйғулар тадрижи

Иброҳим Ғафуров эстетик ғояларининг янги ва оригиналлиги таҳлилларида, тадқиқотларида муҳим фазилатлар сифатида бўй кўрсатади. Хусусан, ижодкор маҳорати асар бадииятининг таркибий қисми, ўзак асоси эканлигини туйдиради. Ана шу жараёнда ўқувчида тадқиқот предметини, бадиий адабиётни чуқур ҳис этиш, идрок қилиш малакасини ўстиради. Хусусан, шеърни ўрганган рисола, мақола ва тадқиқотларида бадиий фикр такомиллини туйғулар динамикаси асосида ёритишдек маҳорат белгиларини кўрамиз. Бунда поэтик материални шоир шахсияти билан узвий ўрганиш тамойили намоён бўлади. “Зулфия ҳақида уч мақола” (“Шеърятдан туғилган иқбол”, “Ишқ қалам тебратади”, “Юракдаги маърифат”)¹ асари ушбу йўналишдаги характерли тадқиқот. Уларга Зулфия ижодий такомиллининг уч босқичи асос қилиб олинган. Яъни, XX асрнинг 30-йиллари, илк китоби (“Ҳаёт варақлари”, “Қизлар кўшиғи”, “Хулқар”)да ниш урган, бўй кўрсатган фикрчан туйғулар йиллар ўтган сайин такомиллашиб борганлигини нозик илғаб, кузатишларга асосланиб кўрсатади.

¹ *Иброҳим Ғафуров*. Ям-яшил дарахт. Адабий-танқидий мақолалар. Тошкент, 1976. 180–203-бетлар (Иқтибосларда ушбу нашр саҳифаси кавсда кўрсатилади).

“Ишқ қалам тебратади” фаслида шоиранинг 40-йиллар – уруш даври лирикасидаги туйғулар маданияти ўрганилади. “Юракдаги маърифат” фаслида 60 – 70- йилларга келиб касб этган нурпош фазилатлари палакдаги камалак жилвалари тимсолида ёритилади. Шоиранинг илк изланишларида зухур топган, табиат хоссалари уйғотган завқ-сурур туйғуларининг ҳаётий илдизларига, реал воқелик манзараларига диққатни тортади. Баҳор, саррин еллар, борлиқдаги жонланиш ва ороланиш, чечаклар, япроқлар кипригида товланган ой шуълалари, офтоб нурлари, сойлару ариқларда шошиб-жўшиб оққан, қирғоқларидан тошган сувнинг дилтортар табассумлари шоира кўнглига сингишади. Дил-дилидан тўлқин уриб келган кечинмаларга тутшиб, мавжланади. Улар шеърларига кўчиб ўтади (“Зулфиянинг илк шеърлари жудаям манзарадор. Уларда табиатнинг масарратга тўлган манзаралари нурли бир нигоҳ билан кузатилади. Табиат идиллияси акс эттирилади. Ёш шоиранинг ташбеҳлари ва сифат тавсифларида ҳам табиатга ошуфта бир одамнинг кўз қарашлари акс этади”, 183-бет).

Зулфия ижоди ҳақида кўплаб рисолалар, монографиялар, ижодий портретлар, юзлаб мақолалар ёзилган, диссертациялар ёқланган. Бу борада атоқли адабиётшунослар Озод Шарафиддинов, Лазиз Қаюмов, С.Мамажонов, У.Норматов, А.Акбаров, М.Султонова, Н.Владимилова, Ҳ.Умуров ва ҳ.к. олимлар асарларини таъкидлаш жоиз. Мазкур силсилада Иброҳим Ғафуров тадқиқотининг файзли ўрни, салмоқли салоҳияти бор. Чунончи Зулфия лирикасидаги дил эркинлиги масаласи табиат-жамият билан узвийликда таҳлил этилади. Биринчи галда шоира шахсиятининг тажассум топишидаги туйғу-тафаккур ҳаққонийлигига диққат-эътибор беради.

Инсон кўнгли – Аллоҳнинг сири, дейди ҳазрат Алишер Навоий. Зулфиянинг илк ижоди соғлом, пок руҳи билан эл-юрт назарига тушган эди. Ана шу маъсудлик, соғломлик, руҳий етуклик буткул шеърияти учун хос хусусият бўлиб қолди. Иброҳим Ғафуров кузатишларида Зулфия лирик қаҳрамонининг руҳоний маданиятида намоён бўлган маънавий-ахлоқий тўқислик бадииятнинг муҳим унсурлари сифатида дарж этилади.

Кўк бахмалга гуллар бурканган,
Лаб очмаган, булбул ўпмаган
Кўзим тушди олма гулига,
Дедим: тақсам энг гўзал бирин –
Сўйлаб берса... менинг чаккамда
Дилбарлигин, гўзаллик сирин.

Шоиранинг “Баҳор кечаси” шеъридан олинган ушбу парча таҳлил қиларкан, поэтик образларнинг оригиналлиги (олма гулининг лаб очмаган, булбул ўпмаган ҳолати), оҳорли оригиналликда нафис бадиият жозибасини кўради. Ана шу ҳиссиётда ҳам ҳаёт ҳақиқати, ҳам туйғулар ҳаққонияти мужассамлигини кузатади. Табиат хоссаларининг малоҳати, шоира шахсияти билан уйғунлигидан туғилган реал сатрлар бадиияти шоиранинг нурли маҳорати самараларидир. Бадиий идрок ва ифоданинг табиий, самимий ва ҳаққонийлигида оригиналлик, янгилик намоён. Шоира шеъриятининг бадиияти айнан ана шу аломатларда инкишоф топаётир.

Мавжуд янги бадиий талқинда ўқувчи кўнглини шошириб, туйғуларини тошириб юборадиган мафтункорлик бор. Мунаққид асар бадиияти айнан шу ҳаёт ҳақиқатидан сизиб чиқаётир, дейди. Санъатдаги ҳақиқатда туйғу-кечинмаларнинг табиийлиги, самимийлиги ва ҳаққонийлиги мужассамлашган; бадиий маҳоратнинг

жозиб кучи яширинган, дея уқтиради. Демак, асар бадиияти, санъатдаги бадиий нафосат ҳаёт ҳақиқатидан сизиб чиққанлиги боисидан ҳам умрзоқдир. Шу маънода санъатдаги гўзаллик котиб қолган тушунча эмас. Биргина табиат хоссаларини оладиган бўлсак, фасллар алмашиниши табиий ранглари, ҳолатлари, манзараларига янги-янги маънолар юклайди. Бу эса бизнинг онг-шууримизда янги кайфият, таассурот, тахайюлларни вужудга келтиради. Бу демак, ранг-бўёқлардаги гўзалликнинг мазмун-моҳияти янада хилма-хиллик, теранлик, шаъшадорлик касб этаётир. Бу нарса иждоқорнинг бадиий маҳорати кирраларини таъминлайди. Демак, санъатдаги гўзалликнинг жозиб маънодорлиги ортаётир.

Шоира шеърларидаги бадиий нафосатнинг таъсир кучи-қуввати шундаки, табиат хоссалари инсон муносабати орқали юксак гуманистик – одамийлик хислат-фазилатларига эга бўлмоқда. У эса, ўз навбатида ўқувчи онги-шуурини юксалтираётир, кўнгилларни маърифатли қилаётир. “Зулфиянинг ўттизинчи йилларда яратган энг яхши шеърларида жуда тоза, бокира интилишлар, бокира туйғулар мавжланиб туради, – деб ёзади И.Ғафуров “Шеърятдан туғилган иқбол” мақоласида. – Зулфиянинг илк давр шеърларида баҳор, майин еллар, боғларда очилган чаман гуллар, чечаклар япроқларида жилваланган ой нурлари, офтобнинг ҳаётбахш шуълалари тасвирланади. Нимаики тоза, беғубор бўлса, ёш шоиранинг ҳаёли шунга мафтун бўлади, мафтунлиги шеърга кўчади”.

Мунаққид шоира шеърларидаги поэтик нигоҳнинг оригиналлиги, оҳорли ва тиниқлигини шеърларига кўчиб ўтган табиат жилваларининг туйғулар нафосатида кўради. Ҳаётнинг тонгдек бокира мусаффолигида аёл қалбининг мавжланган тўлқинларини туяди. Ана шу

вокеликда ўзини эмин-эркин ҳис этаётган лирик қаҳрамон кечинмалари одамга бўлган катта хурмат-эътибори, гуманистик мазмуни билан ҳам жозибдир (“...шеъриятида аёл қалбининг: киз, хотин, она қалбининг нозик кечинмалари, орзу-умидларини очиб беради”, 185-бет). Зулфия ўзбек аёли қалбининг куйчиси эканлиги, кечинмалар тарзи тор-субъектив эмас, аксинча, ўзбек аёли тақдири ва иқболининг бадиий тарихига айланганлигини кўрсатади. (“Шу томирда халкнинг тоза қони оқади; бу қон гўзалликда беҳудудлик, рангинликда бепоёнлик, оҳангларда беназирлик, тафаккурда теранликни шакллантиради... Ром қилади, олийжанобликка, эзуликка ундайди”, 181-бет.)

Мунаққид Зулфия бадиий маҳоратининг тобора тобланиб, чархланиб боришида орттирган янги сифат белгиларини дарж этади. Хусусан, уруш даври лирикаси (“Палакдаги офтоб” фасли) фожий оҳанглар билан йўғрилганига, фалсафий мазмун ила тўйина борганлигига диққатимизни тортади. Ватан туйғуси дил эркинлиги, ҳар бир қарич тупроқни азиз-мўътабар, кўзларга тўтиё деб билиш сингари кечинмалар ила қуюклашади. (“Сен ҳур бўлганинг-чун нафасим ҳурдир”). Вафодорлик, садоқат алқанган сатрлар ижтимоий мазмун билан, зулм-зўравонликка, адолатсизликка қарши қаратилган шеърлари эса фалсафий маъно билан қувватланди. Шоиранинг “Янги йилдай узун бўлди тун”, “Ҳижрон кунларида”, “Сенинг тонгинг” каби шеърлари таҳлили асосида дарддошлик туйғуларининг суратини чизади. Инсон қалбининг беҳад чуқур ва нозик кечинмаларини, севган аёл қалбининг дардли тебранишларини ифодалаб, Ҳамид Олимжоннинг ёрқин сиймосини яратганлигини айтади (“...қалбда ҳижрон билан ҳаётни қуйлади. Шунинг учун унинг шеърияти мискинлик ва бенаволикдан ғоят

йирок, ҳаётбахш гояларни тарғиб қилувчи шеърият каби кишилар қалбида акс-садо топди”, 188-бет). Туйғулар тадрижини кузатиш олимга поэтик материални янги нуқтан назардан таҳлил этишга асос беради.

Хусусан, Зулфия лирикасида маънавият ва бахт масаласи янги бадиий талқинлар ҳисобига бойиди. Халқимиз маънавиятининг бойлиги жиҳатидан дунёга устоз, Маърифатсиз бахт бўлиши мумкин эмас, дейди шоира. И.Ғафуров Зулфия шеъриятининг касб этган янги хусусиятларини кузатади: Ҳамид Олимжон бахт-шодлик куйчиси эди; шеъриятида кўтаринки руҳ етакчи. Зулфия ижодида Ҳамид Олимжондаги мазкур бадиий пафос давом эттирилди. Бу нарса воқеликнинг зиддиятли, фожиавий томонларини кўрсатиш орқали маънавий гўзалликни, ҳаётни улуғлашда намоён бўлади.

Зулфия шеърларида фожиавийликни келтириб чиқарган нарса, шахсий ҳаёти билан боғлиқ. Яъни, турмуш таянчи Ҳамид Олимжоннинг фожиали ҳалокати Зулфия шеъриятида туйғу-кечинмалар драматизмини кучайтирди. Ана шу автобиографик асоснинг кучлилиги, фожиавий оҳангнинг баландлиги Зулфия шеърларида ўзига хос воқеабандликни, миниатюр сюжетликни юзага келтирди. Олим шеъриятнинг том маънода субъектив ҳодиса эканлигига диққатимизни қаратади. У шоиранинг воқеа-ҳодисалардан орттирган ҳиссий-интеллектуал тажрибалари жамғармаси, ҳаёт сабоқларининг муайян кўзгуси. Шу маънода шоиранинг шахсий ҳаёти, таржимаи ҳоли рангин қирралари билан сатрлар бағрига кўчиб ўтиши табиийдир. Ҳамма гап, ана шу ҳиссиёт ифодасининг хилма-хиллигида. И.Ғафуров Зулфия шеъриятидаги ана шу нозик ифода йўсинини кўрсата билган. Шоира руҳониятидаги эврилишларни шеърларига кўчириши ижодида кескин кўтарилишни юзага

келтирди. Рухият ҳолатларини таҳлил қилиш орқали қалб ҳақиқатларини чуқур ёритди, дейди олим.

И.Ғафуровнинг тадқиқот-мақолаларида “Ҳижрон”, “Ўғлим, сира бўлмайди уруш!”, “Кечир, қолдим ғафлатда” шеърлари таҳлили орқали лирик қаҳрамоннинг шоира шахсиятидан андоза олган маънавий жиҳатларини очиб беради. Лирик қаҳрамоннинг муносабати тасвирида, воқеанинг баён қилиниш оҳангида, унда ихчам шаклдаги тугун, кульминация, ечимнинг мавжудлигида сюжетлилиқ кўриниш беради. Лирик персонажлар “сен” ва “у” тарзида, кўпроқ “мен” – “сен” шаклида иштирок этади. Кейинги ҳолатнинг асосий ўринда турини Зулфия шеърларидаги автобиографик вазнининг шавори билан боғлиқ.

Иброҳим Ғафуров шу тариқа Зулфия лирик қаҳрамонининг маънавий-интеллектуал бойлигини, юксак ватанпарварлик жиҳатларини ёритади. Чунончи, геологларнинг иш юритишида яхши бир тажриба бор; у таомилга айланган, одат тусини олган. Хусусан, какра ўт, янтоқ, андиз ва х.к. гиёҳ-майсалар, ўсимликларнинг жойлашишига, қуюқлиги ёки сийрақлигига қараб янги-янги ер ости қазилма бойлиқларини аниқлашади, кашф этишади. Шунга монанд, Зулфия лирик қаҳрамонни табиатида, тафаккур маданиятида зухур топган юксак маънавият бойлиги шоира шахсиятидан, кўнгил маърифатидан баҳра олишлиги, сув ичишлиги аён тортади.

И.Ғафуров шоира шеърларидаги туйғулар ифода-сига тақинчоқлар излаб ўтирмайди. Хушҳол руҳиятига мос хушҳол мисралар топишлигини, тириклик, умр-фалсафаси ила янгича мазмун-моҳият касб этганлигини “Гуллар очилганда”, “Сенинг мафтунинг”, “Палак”, “Сулув тонг”, “Она элда тўлишар баҳор”, “Тун” сингари қатор шеърлари таҳлили асосида далиллашга му-